

Életrtörténetek populáris regiszterekben⁹⁰

Tematika: meghatározás, hipotézisek; életrtörténet-elméletek (az életrtörténetek története, biográfia és autobiográfia, életpálya és életrtörténet viszonya, az életrtörténet morfológiai modellje, műfaj vagy beszédmód); beszédhelyzetek, kontextusok, stratégiák; az életrtörténetek pragmatikai megközelítése (reprezentatív biográfiák, státustörténetek, presztízstörténetek, sztereotip történetek, pszeudo-biográfiák, elhallgatott történetek – kikényszerített történetek); egyéb biografikus alakzatok; közösségek, regiszterek; következtetések.

Terminológia: elsődleges (egyszerű) és a másodlagos (összetett) beszédműfajok, biográfia és autobiográfia, genealógia, igaztörténet (fabulat), élménytörténet (memorat), rémhír, híresztelés, pletyka, képtelen történet, homodiegetikus és heterodiegetikus narráció, szerzői intencionalitás, önéletírói paktum, én-ontológia, életpálya, életrtörténet, fordulópont, sorsesemény, (auto)biografikus beszédmód, reprezentatív biográfiák, státustörténetek, presztízstörténetek, sztereotip történetek, pszeudo-biográfiák, elhallgatott történetek – kikényszerített történetek, biografikus stratégiák, biografikus alakzatok, biografikus regiszterek.

Bevezetés: meghatározás, hipotézisek

Az életrtörténet a narratív történetek egyike: progresszív rendszerként egy személy sorsát jeleníti meg a születés, a szerelem, a munka, a küzdelem, a halál mint alapvető biografikus toposzok által; az egyéni sorsot partikuláris környezetben, viszonyhálózatban, gyakran azzal kontrasztban állva teszi érzékelhetővé (topográfia, kronológia, emberi kapcsolatok, teljesítmények, külső, gyakran történelmi, gazdaságtörténeti folyamatok). Jelen fejezet három hipotézist fogalmaz meg, igyekszik alátámasztani. 1. Az életrtörténet forgalmazása szociális viselkedési stratégia. Az egyén együtt él a történetével, történetei révén kapcsolódik a társadalomba. Identitást alakít ki a maga számára, közösségbe ágyazódik, kapcsolatait, státusát ápolja. A társadalom történetek alapján tartja számon, integrálja az egyedeket. A biografikus történetek előadása és forgalmazása esemény, cselekvés jellegű; létrehozásuk és felhasználásuk kommunikációs és tágabb kulturális, szociális szabályokhoz igazodik. Jelentéseket termelnek, viszonyokat rendeznek át, társadalmi pozíciókat erősítenek meg. 2. Az életrtörténetek regiszterekben szerveződtek. Ezek azok a regiszterek, amelyek az egyént életvilágba, társadalmi hálóba, hierarchiába kapcsolják be, kijelölik és értékelik státusát, teljesítményeit. A regiszterekben sorolt biográfiák egy-egy korszak és társadalom ideológiáját, értékrendjét jelenítik meg. 3. Az évszázadok során a történelemtudomány, a vallás-, a tudomány- és a művészettörténet, a szépirodalom, az orális és írott népi hagyomány biográfiák regisztereként működtek. A 20. század az életrtörténetek megszerkesztésének (mondásának, megírásának) új helyzeteket és finalitásokat állandósította.

⁹⁰ Megjelent: Életrtörténetek populáris regiszterekben. In: JAKAB Albert Zsolt – KESZEG Anna – KESZEG Vilmos (szerk.): *Ember, életpálya, életrtörténetek*. (Kriza Könyvek, 30.) BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék–Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2007, 151–198.

A történetmondás, a történetek értelmezése, értékelése mind informális (mind egyéni, mind közösségi), mind formális szinten általánossá vált. A biográfiák funkciói változatosak: jelentést tulajdonítanak a létezésnek, jelentéssel látják el az individuumok életét, tanulságokat, tapasztalatokat tesznek kommunikálhatóvá, a figyelem középpontjába állítják az individuális teljesítményeket, modellt nyújtanak az életpálya megtervezéséhez, változatos érvényesülési stratégiákat tesznek láthatóvá, közös keretbe foglalják a különböző generációk, az egyén és környezete, az egyén és a történelem viszonyát, látni engedik a társadalom, a társadalmi környezetek és az egyének értékrendjét.

A fejezet azokra a történetekre összpontosít, amelyek biografikus jellegű külső referenciával rendelkeznek, azaz bizonyos mértékben egy életpályára, annak egy szakaszára vagy eseményére terjeszthetők ki. Ebben a folyamatban alapvetően négy mozzanatot határolunk el: 1. a biografikus történet létrehozását (funkcióját és formáját, valamint kontextusát), 2. a történet és az életpálya közötti reláció felállítását (elhallgatás, megjelenítés, a történet extenzióval való ellátása), 3. a biografikus történeteket, valamint 4. a biografikus történetek forgalmazását és hatását (a használat funkcióját, kontextusát, átörökítését, lecserélését, a történethez való viszonyulást). A fejezet azt kívánja bizonyítani, hogy az (auto)biografikus szövegek folyamatosan termelődnek és kerülnek felhasználásra. Kutatásukat egyidőben kell kiterjeszteni a társadalom és az egyén, a történetnyelvtanok és az értelmezés- és emlékezőtechnikák vizsgálatára.

Élettörténet-elméletek

1. F. Braudel állapította meg, hogy a társadalom történetében vannak hosszú, közepes és rövid időtartamú struktúrák. A mindennapi élet struktúrái *hosszú időtartammal*, *longue durée*-vel rendelkeznek (F. Braudel 1972: 990–991). A kutatás az *élettörténet történetére* is ráirányította a figyelmet, s korai meglétét a nagyhagyományból (az elikultúrából) mutatta ki. A vallás, a vallástörténet és valláselmélet a vallásalapítók, a szentek biográfiáját elvont vallásfilozófiai, valláserkölcsei értékek megvilágítására, popularizálására használja fel. Az ókori görög és római filozófia az élettörténetet morálfilozófiai kérdések megvilágítására tartotta alkalmasnak. A történettudomány több évszázadon át vallotta a történelmi személyiségek történelemformáló hatását, s ezért genealógia, biográfia vagy arckép formájában rögzítette élettörténetüket. „Mert amint én felfogom a dolgot – írta 1841-ben Thomas Carlyle skót író és történész *Hősökről* című munkájában –, az egyetemes történelem, annak a története t.i., amit az emberek e világon cselekedtek, alapjában nem más, mint ama nagy emberek története, akik itt működtek. Az emberek vezérei voltak ők, a nagyok; alakítói, mintázói s teremtői szélesebb értelemben mindannak, amit az emberek összessége létrehozni vagy elérni igyekezett.” (T. Carlyle 1900: 1.) Ugyancsak az ókortól kezdve napjainkig a művészet- és tudománytörténet az egyéni teljesítmények keretbe foglalására, a teljesítmények létrejöttének és hatásának szemléltetésére a szerző biográfiáját használta fel. Az ókori görög kultúrában az életrajz egyik típusa a költőéletrajz (valójában

művészek, de mesteremberek biográfiája is), amely az élet és életmű kölcsönhatását követte nyomon. A másik típus a filozófuséletrajz (valójában bölcsek, szentek, vallásalapítók, de ugyanakkor hadvezérek, varázslók, bűnözők biográfiája) volt, amely pedig azt feltételezte, hogy az életmű az élet maga, s ezért mintaszerűségét, az életnek a vallott tanításokkal való azonosságát emelte ki. Az ókor sok életrajzírója közül említjük Damasztész és Glaukosz (i. e. 5. század), Arisztoksenosz (i. e. 4. század), Antigonosz (i. e. 3. század), Hermipposz, Szatürosz és Szótión (i. e. 2. század), a párhuzamos életrajzokat megalkotó Plutarkhosz (i. sz. 1–2. század), Diogenész Laertiosz (i. sz. 2. század), Philoztratosz (3. század), Eunapiosz (4–5. század), Marinosz (5–6. század), illetve M. T. Varro, Cornelius Nepos (i. e. 1. század), Plinius, Tacitus (i. sz. 1. század) nevét. A középkor a szentek, a hősök és a trubadúrok (Einhard, Joinville, Dante), a reneszánsz a királyok, a művészek, az államférfiak, a hadvezérek, az orvosok és a tudósok (Boccaccio, Vasari, Bonfini) életét népszerűsítette. A 17. századtól kezdődött az életrajzoknak lexikonokban való összegyűjtése. Magyarországon készült el Antonio Bonfini Mátyás-életrajza, majd 1711-ben jelent meg Czvittinger Dávid íróéletrajzi lexikonja. A 20. század terjesztette el a regényes életrajzot, illetve az irodalomtörténeti életrajzot (Lázár Gy.–Radnóti S. 1978).

Az *autobiographie* terminusának kialakulását végigkövető Jacques Voisine állapítja meg, hogy az önéletrajzot a 18. századi nyugati irodalmi érzékenység alakította ki. „Ez a műfaj egyfelől gőgöt tételez fel – a nagy ember csak azért írja meg életét, mert magát különlegesnek, a többiektől alapvetően különbözőnek tartja, másfelől azonban magában foglalja az emberi nemmel való szolidaritás érzését is, a szimpátiát, hiszen egyedül ez teszi közölhetővé egy kiváltságos egyén gondolatainak és érzéseinek történetét.” (J. Voisine 1963: 138.) Ezért is a 18. századi francia lexikográfia fenntartással kezeli a *biographie* terminust, s az *autobiographie* is csupán a 19. század közepétől válik elfogadottá. Az önéletírás történetét Jean-Jacques Rousseau *Vallomásai* című munkájától (1770) szokás számítani, mint az öntudat megszületése „kulturális forradalmának” perdöntő bizonyítékától (Philippe Lejeune, George May). A változás valóban a mentalitás forradalma. A 18. századtól kezdődően az egyénekre és a társadalomra vonatkozó tudás felértékelődik (patrimonizálódik) és hozzáférhetővé válik (demokratizálódik) (H. le Bras 1986). E tudás megörökítésének olyan formái állandósulnak, mint az anyakönyvvezetés, a népszámlálás, a statisztika tudománya. Az egyénekre, a társadalomra való figyelés gesztusával születik meg a 18. század végén a hírlapirodalom, a 19. században pedig az etnológia, a szociológia.

Ezzel az állásponttal száll vitába Georges Gusdorf, mondván, hogy az önéletrajz nem csupán a modern individualizmus kifejezési formája. Ebben a meggyőződésében annak a Georg Misch-nek az eredeztetésével ért egyet, aki az egyiptomi sírfeliratoktól kezdve a 19. századig az élettörténet különböző megvalósulási formáit azonosította, elvetve ezáltal az élettörténet egységes műfajként való meghatározásának lehetőségét.⁹¹

⁹¹ A kérdés összefoglalása: Z. Varga Z. 2002.

Külön és gazdag irodalma van a népi memoárnak és a naplóirodalomnak. A magyar parasztkrónikák első értékelése, a nemesi memoáriradalommal való kapcsolatba állítása Gyenis Vilmostól származik. A magyar emlékiratok történetében Gyenis Vilmos három korszakot különített el. A műfajt a zaklatott 17. században a történelmet intenzíven megélt főnemesi osztály művelte, az öngazolás és az ellentmondásos események regisztrálásának szándékával. A tatár rabságot elszenvedő Kemény János fejedelem 1657–1658 között írta önéletírását a maga és Erdély siralmas sorsáról. Kortársa, Bethlen Miklós már klasszikus önéletírást készít. A kuruc harcok elbukását követő légiüres térben az emlékirat irodalom tovább virágzott, ám közelebb került a mindennapi élethez. A 18. század mindkét kimagasló emlékirata mögött vallásos motivációk sorakoznak fel. Árva Bethlen Kata *Életének maga által való rövid Le-írása* az isteni gondviselés működését szándékozta bizonyítani. Ugyanez a meggyőződés vezérelte II. Rákóczi Ferencet latin nyelvű önéletrajza megírásakor. A 19. századtól az emlékiratot a paraszti társadalom is használatba vette. Ugyanabban az időben, amikor a cseh parasztság, a német polgárok, az angol munkások is (Gyenis V. 1965). Ezt követően a Hoppál Mihály–Küllös Imola szerzőpáros készített történeti áttekintést a paraszti írásbeliség reprezentatív műfajáról. Gyenis Vilmoshoz kapcsolódva e szerzők is elidőznek a parasztkrónika létrejötténél. Az orális kultúra hatására a népi emlékiratok gyakran élnek a szöveget szervező, formulákat felkínáló verses formával. A 20. századi emlékiratok tanulmányozása alapján azonban megállapítják: „a maiak – a köznyelv nagyfokú fejlődése következtében – az élőbeszéd törvényeit érvényesítik, gyakran a műfaj követelményeinek ellenére is” (Hoppál M.–Küllös I. 1972).

Újabb értékelő összefoglalásra az 1980-as évektől kiadott nagy szintézis, a *Magyar Néprajz* V. kötetének megjelenése nyújtott alkalmat. Az *Igaz történet, élettörténet, önéletrajz* című fejezet szerzője, Küllös Imola „a hagyományos népköltészet átalakulása” jegyeként értelmezi a megnevezett szövegtípusok elterjedését (Küllös I. 1988). Ugyanezen sorozat *Társadalom* című, VIII. kötetében Mohay Tamás tett közzé összefoglalást az egyéni életutak kutatásáról. A paraszttársadalom tagjainak személyes feljegyzései a 18. század harmadik harmadától két formában készültek: a krónika és a számadáskönyv formájában. Az első a közösség, a település történetének eseményeit, a második az egyéni élet, ezen belül főként a gazdálkodás eseményeit örököltette meg. Ezt a műfaji hagyományt dúsította fel a világháborúk kora, meghonosítva a személyes feljegyzések különböző formáit. A szerző a személyes dokumentumokból a tipikus és a kivételes, a stabilitás és mobilitás, a történelmi fordulatok, a szocializáció és önállósodás, a konfliktusok, a választások, az érzelmek, a táj motívumait emeli ki. Szintén a szerző publikálja egy 20. századi parasztgazda feljegyzéseinek mintaszerű elemzését (Mohay T. 2000, 1994). Verebélyi Kincső tanulmányban tett kísérletet arra, hogy a tartalomelemzés módszerét alkalmazva kimutassa a paraszti önéletírásokban feltűnő szokáselemeket (Verebélyi K. 2001). A biografikus természetű igaztörténetet bemutató monográfia a szövegtípus múltját az ókorig vezeti vissza (Réthey Prikkel M. 1991: 93–98).

A *parasztkrónika*, *paraszti önéletrajz* és ennek szakirodalma szócikk formájában került bemutatásra különböző lexikonokban.⁹²

2. A biografikus történetek kutatásának egyik vonulata napjainkig a műfajiságot helyezi középpontba, a biográfiát mint szövegtípust határozza meg, tartalmi, formai, poétikai karaktereit igyekszik kijelölni. Műfajtipológiájában Mihail M. Bahtyin a beszéd műfajainak a megnyilatkozások tartalom, stílus és kompozíció szerinti tömbösüléseit nevezi. A szervezettség, kidolgozottság alapján különíti el az *elsődleges (egyszerű)* és a *másodlagos (összetett) beszédműfajokat*. Ez utóbbiak magukba integrálják az elsődleges megnyilatkozási formákat⁹³ (M. M. Bahtyin 1988: 246–247). A biografikus történetek esetében az élettörténet az élménytörténetet, a híresztelést, az igaztörténetet stb. magába építve mutat ilyen integráló hajlandóságot.⁹⁴ Ugyanakkor jelezni szükséges azt is, hogy a biográfiai motívumok különböző történeti műfajokban bukkannak fel, ami a műfajok egymástól való elhatárolását is megnehezíti. Ezzel magyarázható a terminológiai készlet gazdagsága. E készletből a következőket sorolhatjuk: *élettörténet, életrajz, önéletrajz, önéletírás, emlékirat, krónika, napló, feljegyzés, verses önéletrajz, regény* stb. A biográfiai motívumok centrális szerepet töltenek be a magánlevelezésben, a verses levelekben, a hírversekben is, a sírfeliratban, a gyászjelentésben, a halottbúcsúztatóban, a temetési prédikációban, a vőlegény- és menyasszonybúcsúztatóban, az emlékkversben, az ajándék- és fényképeddikációban, a fényképeken, a videofelvételekben, a curriculum vitae-ben stb.

A referencialitást, a történet extenzitását, motívumait tekintve a biografikus történetek három alapvető típusát különítjük el. 1. A *genealógia* az egyén élettörténetét egy tágabb, leszármazási rendbe helyezi, történetét kiterjeszti a születés előtti és a halála utáni időszakra. Genealógiai kontextusban az egyén élettörténetének előzménye az elődök története, s ugyanakkor az egyén története kihatással van az utódok sorsára. 2. Az *élettörténet* a születés és halál határai között helyezi el az egyén történetét. 3. Az *igaztörténet* az egyén életéből egyetlen biográfiai eseményt emel ki és jelenít meg.⁹⁵

Az *élménytörténet* az esemény résztvevője, szereplője által megszerkesztett és előadott történet. Carl Wilhelm von Sydow műfajtipológiája ezt a történettípust *memorat* néven tartja számon. Tartalmi motívumok tekintetében leggyakoribbak a gyermekkori

⁹² *Életrajzi elbeszélés*. In: Magyar Néprajzi Lexikon 1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, 668.; *parasztkrónika, paraszttönéletrajz*. In: Magyar Néprajzi Lexikon 4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 186–187.; *paraszti önéletrajz*. In: Világirodalmi Lexikon 10. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986, 185.; *népi élettörténet*. In: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon 4. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2002, 166–168.

⁹³ A szövegtípusoknak a konkrét alkotástól a műfajiság szintjéig való strukturálódását Voigt Vilmos is nyomon követi. A kötet műfajelméleti fejezetének egyik alapvető kérdése az egyedi alkotások és a műfajiság kölcsönhatására vonatkozik (Voigt V. 1972).

⁹⁴ A magyar etnológiai irodalomban Dobos Ilona, majd Küllös Imola tekintette át az új kisepikai műfajokat (Dobos I. 1986, Küllös I. 1988).

⁹⁵ A magyar etnológiai irodalomban Dobos Ilona, majd Nagy Olga kezdeményezte az igaztörténetek gyűjtését és értelmezését: Dobos I. 1958, 1964, Nagy O. 1975a, 1988a. Bemutatása: Küllös I. 1988, Réthey Prikkel M. 1991.

történetek, a kórházi élmények, a nagy félelmek történetei, a siker- és kudarc-történetek. A 20. század során meghatározó élménynek bizonyultak a háborúhoz, a munkaszolgálat-hoz, a fogsághoz, a börtönülethez, a diktatúrához, a rendszerváltozásokhoz, az utazáshoz kapcsolódó élmények. A megtörténtnek vélt, bár ellenőrizetlen hitelességű események közzájön forgó, az utóbbi évtizedekben a média különböző formái által útnak indított változatai az *igaztörténetek*. Ezek igaz vagy igaznak tartott történetek, amelyek előadója felelősséget vállal az elhangzottakért, annak ellenére, hogy az eseményekről nincs közvetlen tapasztalata. Carl Wilhelm von Sydow tipológiájában e történet a *fabulat* nevet viseli. Ennek a szövegtípusnak szélsőséges formája a *rémhír*, a *híresztelés*, amely ellenőrizhetetlen forrásra hivatkozva, a hitelesség elvárásának formálisan megfelelő valótlan-ságot állít. Szándéka hangsúlyozottan a megdöbbenés, a hallgató befolyásolása, a friss élmény kibeszélése. Amilyen gyorsan és intenzíven hat, épp olyan gyorsan el is évül. A híreszteléseknek klasszikus, a közelmúltban is népszerű, a médiában is folyamatosan jelen lévő témái a következők: halottnak vélt személyek váratlan feltámadása, visszatérése, élő személy halálhírének keltése; előrejelzések (földrengés, világvég, támadások, ökológiai, élelmezési vagy atomkatasztrófa, járványok, fertőző betegségek stb.); állatok, személyek, tárgyak ismeretlen arcának feltárulkozása, személyek, tárgyak félreismerése; neves személyiségek (sztárok, politikusok, művészek, üzletemberek, bűnözők, örültek stb.) magánéletének „leleplezése”. A híresztelés tiszavirág életű, a nyilvánosságot megkerülő, az interperszonális kommunikációban virágzó változata a *pletyka*. A híreszteléshez viszonyítva manipulatív jellege fokozottabb, ami a téma megválasztásának, feldolgozásának, a közléshelyzet és a beszédmód megválasztásának stratégiájában nyilvánul meg. Funkciói között olyanok szerepelnek mint: a fennálló értékrend legitimálása vagy megkérdőjelezése, kompenzáció, ellenőrzés, szankcionálás, csoportssolidaritás erősítése, információközlés, szórakoztatás. Ezt a szerepét rögzíttelensége miatt tudja betölteni, mert ezáltal folytonosan ellenőrizhetetlen marad, valamint folytonosan aktualizálódni tud. A pletyka kedvelt területe a személyi intimitás (titkolt emberi kapcsolatok, szerelmi élet, fogyatékoságok stb.), a neves emberek élete és tettei. A *képtelen történetek* szintén valótlan híresztelések. Az előbbi történettípusoktól eltérően azonban gondosan megszerkesztett szüzsével és formával rendelkeznek, s ezáltal szórakoztató funkciójuk kihangsúlyozottabb. Az abszurd történetek gyakoribb témái: váratlan találkozások, egymást fel nem ismerő hozzátartozók, csodás megszabadulások, klinikai halálból való visszatérés, az ellopott holttest, a nagymama kávé gyanánt elfogyasztott hamvai.⁹⁶

Feltételezhetően ezek a szövegtípusok nem előzménytelenek, s felfedezésük előtt is léteztek. Előretörésükben a kutatás a következő tendenciák állandósulását állapította meg. 1. A hagyományos szüzsékről a figyelem áttevődik az aktualitásokra (történelem, közvélemény, sztárok stb.). 2. A személytelen, a szójhagyomány által csiszolt történetek

⁹⁶ Az igaztörténetek, rémhírek, képtelen történetek irodalma: Dobos I. 1986: 190–237. Az élmény- és az igaztörténetek: Küllös I. 1988: 253–259.

és szövegek után népszerűbbé válnak a biográfiai motívumokat, a személyes élményt, pontos topográfiát és kronológiát tartalmazó személyes feldolgozások. 3. Az új folklórszövegek vállalják a közvélemény, az előítéletek, a félelmek, a reménykedések megfogalmazását. 4. A hagyományos trópusok és retorikai eljárások (a nyomatékositás számokkal és ismétléssel való megoldása, a kezdés és zárás frazémákkal való jelzése, a mesére, népballadára jellemző specifikus nyelvezet) helyett e szövegekben eluralkodnak a köznyelv elemei, a mindennapi életvilágra utaló nyelvi eszközök (datálás, lokalizálás, a hitelesség bizonygatása). 5. Az oralitás sajátos lehetőségei és eszközei (akusztika, ritmus) kiegészülnek a vizualitás (grafika, szín), a mozgókép, a fénymásolás (sokszorosítás), az operatív szövegterjesztés (email) nyújtotta lehetőségekkel. 5. Miközben ezek a történetek egyre precízebben dokumentálják a lokalitások (lokális életvilág, a tájjal és természettel való egység, a helyi tudás) partikularitását (a tér, a társadalomszerkezet elemei), e történetekben hangsúlyos szerephez jut a távoli világról való tudás. E jelenséget Voigt Vilmos a „népköltészeti szájhagyományozó közlésről” a „mindennapi szájhagyományozó közlésre” való átmenetként értelmezi (Voigt V. 1972: 318–323).

3. Jaap Lintveltnek a „nézőpont” perspektíváját érvényesítő, a narrátor és a szereplő egybeesését vizsgáló narratív tipológiájában az autobiográfia homodiegetikus, ezen belül auktoriális, a biográfia heterodiegetikus, ezen belül aktoriális narráció (J. Lintvelt 1981: 38–39). Az autobiográfia a 'vele' (la vision 'avec'), a biográfia a 'kívülről' (la vision 'du dehors') perspektívát érvényesíti a főszereplő megjelenítésében és megítélésében (J. Lintvelt 1981: 47). A narrátor nyelvtani nemének megválasztása narratív attitűd, az első személyes alak a narrátor identitását építi (J. Lintvelt 1981: 55). Paul Ricoeur értelmezésében a személyességet a megélt idő elbeszélése eredményezi (P. Ricoeur 1985: 147). A klasszikus folklorisztika az én-formává alakítást stilisztikai eljárásként, epikus törvényként mutatja be.

Az élettörténet értelmezésének egyik vonulata a *szervezői intencionalitás*ra hívja fel a figyelmet. Az élettörténet olyan narratív szöveg, amely a „ki vagyok kérdésre” a „hogyan váltam azzá” elbeszéléssel válaszol (Ph. Lejeune 1980: 19). Sajátosságai közül a szervezői őszinteséget (igazság), a szövegbeli állítások valóságosságát (referencialitás), a szöveg átetszőségét szokás kiemelni. A történet hitelességét, igazságértékét illetően azonban állandó fenntartások vetődnek fel. Az, ami e kérdést érvénytelené teszi, a szervezői alapállás megkérdőjelezhetetlensége: a szervező nevének feltüntetésével felelősséget vállal a történetbe foglaltak hitelességéért. Ez az *önéletírói paktum* egy olyan pragmatikai viszony, amely szavatolja a szövegben megjelenő szervező és a szövegen kívüli szervező azonosságát (Ph. Lejeune 1975). Ez a viszony képezi azt a közös platformot, amely a szervező és olvasó (beszélő és hallgató) között az élettörténet által lehetővé teszi a kommunikációt. A szereplő és a szervező azonossága miatt a történet az *én-ontológiára*, az én megszületésének történetére épül. Az én-ontológia az énkép alaprétege, amely leggyakrabban „az ember számára saját élettörténete *mitologikus áthangolásban* jelenik meg” (Hankiss Á. 1980: 30). A „kisember mítosza” tartalmazza a leszármazást, a gyermekkori élményeket, az égyen

életében meghatározó személyekkel való kapcsolatot, az élet szerencsés és szerencsétlen fordulatait. A korábban jelzett, az élettörténettel szembeni fenntartások tehát valójában a történet sajátossága révén fogalmazódnak meg: a teljes életet jeleníti-e meg az élettörténet? Az én-ontológia (a szubjektivitás) miatt rendelkezik-e objektivitással, reprezentativitással?

4. A kutatás egy másik vonulata az élettörténetet az életpályától elválasztva, mintegy vele szembeállítva határozza meg, az élettörténetet az életpálya szimbolikus reprezentációjának, a jelenben (egy beszédhelyzet körülményei között) feltáruzó/feltárt múltnak nevezi. „Az életpálya a valóság egyéni »birtokbavételének« folyamata, az élettörténet pedig...szimbolikus megjelenítés” (Niedermüller P. 1988: 379). Az élettörténet több is, kevesebb is, másabb is az életpályánál. Az életpálya szimbolikus megkonstruálásában több tényező játszik szerepet. A tényezők egyik része az egyéntől függetlenül, a beszédhelyzetben, az élettörténet mondásának kontextusában kezd érvényesülni. Ilyenek a szövegelőzmények (pretextusok), a beleértési tartományok, a történettel szembeni olvasói (hallgatói) elvárások, előírások, a történetmondással kapcsolatos automatizmusok, forgatókönyvek, a műfajiság szabályai. A tényezők másik része szubjektív természetű, akaratlagos vagy akaratlan: a közlési szándék, finalitás, az emlékezés korlátai és torzításai, az egyéni narratív és nyelvi kompetencia és performancia. Mindezen tényezők függvényében a mesélő szelektál az emlékei közül, az emlékeket sajátos kronológiai rendbe és oksági viszonyba szerkeszti, interpretálja őket, jelzi fontosságukat és jelentésüket, s a nyelvi és paralingvisztikai eszközök segítségével kommunikálhatóvá alakítja. Ugyanakkor, az élet társadalmi kiterjedése révén, az élettörténet óhatatlanul magába olvaszt társadalmi implikációkat is: kortársak jelenlétét, közreműködését jelzi.

Az életpálya morfológiai modelljét David G. Mandelbaum szerkesztette meg. E modell az egyéni életet fordulópontok mint határkövek közötti életszakaszokra tagolja. „Sok fordulópont előírászerű, kötelező jellegű, másokat az egyén maga választ” (D. G. Mandelbaum 1982: 37). Az egyes életszakaszok a fordulópontot követő adaptációk alapján válnak egységessé. Az adaptáció „beépített folyamat, mert minden személynek módosítania kell élete folyamán több megrögzött viselkedési modelljét, hogy megbirkózhasson az új feltételekkel. Minden személy azért változtatja meg az életvitelét, hogy fenntartsa a folytonosságot, vagy a csoportban való részvétel céljából, vagy a társadalmi elvárások vagy az énkép miatt, vagy egyszerűen a fennmaradás érdekében” (D. G. Mandelbaum 1982: 37). Az egyes életszakaszokon belül az egyén a teret, az időt azonos módon használja, stabil mikrotársadalomban él, stabil én-tudattal rendelkezik.⁹⁷ A fordulópontokat az egyén *sorseseeményként* éli meg és fogadja el. Azaz úgy fogadja el és úgy jeleníti meg, úgy fogadtatja el élete egy szakaszát, élete egy eseményét, mint amely előreláthatatlanul, szándéka, akarata ellenére, elháríthatatlanul megessett vele. A fogalmat definiáló Tenge-

⁹⁷ Az elemzési szempontok alkalmazásával készült analízis: Páczkán É. 2002.

lyi László szerint a sorseseemény „föld alatti értelemképződést” indít el, s ugyanakkor önmagával mint identitással szembesíti az egyént: „A sorseseemény szó [...] olyan magától meginduló, uralhatatlan módon lejátszódó, föld alatti értelemképződésre utal, amely az élettörténetben új kezdetet teremt. [...] Egy sorscsapás csak akkor válik sorseseeménnyé, ha nem egyszerűen utolér valakit, hanem épp vélt önazonosságában sújtja őt” (Tengelyi L. 1998: 199).

5. Vlagyimir Jakovlevics Propp 1928-ban dolgozta ki a varázsmesék történetnyelvetanát, amely a narratológiai kutatásokat a történetek struktúrájának vizsgálatára ösztönözte. A *mese morfológiája* című munkájának tanulsága, hogy léteznek produktív természetű, generatív-transzformációs modellek, forgatókönyvek, amelyek alapján koronként, társadalmanként bizonyos tartalmak (a mindennapi élettel kapcsolatos, történelmi, társadalmi tapasztalatok) előadhatóvá, megjeleníthetővé válnak (V. J. Propp 1975). Ugyanakkor ezek a modellek emlékezetkönnyítő eljárásaként is működnek. Ezek a kutatások folytatódtak az utóbbi évek élettörténet-elemzéseiben (Páczkán É. 2002, Keszeg V. szerk. 2005).

6. A 20. század első felében kibontakozott formalista-strukturalista, a szövegeket a műfajiság és a szerkezet felől megközelítő kutatások mellett a század második felében tűntek fel a kommunikációelméleti, szemiotikai, szociolingvisztikai irányzatok, amelyek a közlési folyamat minden komponensére kiterjesztették figyelmüket. Ebben az értelmezésben a korábbi kutatások tárgyát képező szövegek (történetek) a narráció (diskurzus) szintjén a közlési folyamat részét képezik, s nagyobb közlési események részeként, valamint a közlői és befogadói pozíciók, szándékok és kompetenciák, a szöveg kontextusa felől értelmezik a szöveget. Az élettörténet formájának, funkcióinak, elhangzása helyzeteinek, értelmezésének változatossága miatt helyesebb *(auto)biografikus beszédmódról* beszélni. Olyan kommunikációs aktust értünk alatta, amelyben egy személyes identitás biografikus reprezentáció formájában jelenik meg és tölt be szerepet. A beszédmód definíciója szerint egyik oldalról az adott beszédesemény, beszédaktus, beszédstílus, a másik oldalról a személyes képességek, a szerepek, a kontextusok, az intézmények, az értékek, az attitűdök szabályozzák. Azaz, a biografikus epizódok elaborálására szolgáló helyzetek, a történetek megszerkesztésére, előadására, értékelésére, lereagálására vonatkozó szabályok, stratégiák, szerepek és egyéb hagyományok, valamint beszélői adottságok együttesen határozzák meg. Az elemzés hasonló lehetőségeit kutatja Giovanni Levi, amikor fontosnak tartja a prozopográfia és modális életrajz, az életrajz és a kontextus, az életrajz és a határesetek vizsgálatát (G. Levi 2000).

Beszédhelyzetek, kontextusok, stratégiák

The Logical Syntax of Language [A nyelv logikai szintaxisa] című könyvében Rudolf Carnap (1937) releváns és irreleváns kontextusokat különböztet meg. A releváns kontextus nyelven kívüli (pl. kiemelkedő időponthoz, az emberi élet fordulópontjához, évfordulóhoz stb. kötődő rítus), az irreleváns kontextust a beszédeseményen belül elhangzó szövegek alkotják (idézi Y. Bar-Hillel 1997: 177). Az (auto)biografikus beszédmód a legkülönbözőbb helyzetekben előfordulhat, a beszédesemény folyamán, a tematikus asszociáció szabályait követve. A továbbiakban azonban olyan jellegzetes helyzeteket tekintünk át, amelyekben az egyén szembesül életével, szükségét érzi annak, hogy történet formájában megjelenítse múltját, rákényszerül arra, hogy életpályáját narratív formában felmutassa. Illetve, amely helyzetekben egy egyénről narratív reprezentáció készül el, kerül forgalomba.⁹⁸

1. Az átmeneti rítusok, az egyén életében sorra kerülő fordulópontok, az egyénnek egy új szociális környezetbe, illetve korábbi környezetében új státussal való elhelyezkedése, a ki- és belépési események szükségessé teszik nemcsak bemutatását, megjelenítését, hanem múltjának, teljesítményeinek mint termelt tőkénének, valamint családfájának mint örökölt szociális tőkénének áttekintését. Ily módon az egyén kontextualizálása történik meg. Ezek közül a helyzetek közül mint legjellemzőbbet a halált és a temetést emeljük ki.⁹⁹ A halott biográfiájának megszerkesztése, szertartásos körülmények közötti bemutatása, megörökítése különböző szándékkal történik. Ez lehet a láthatatlanná váló halottnak való emlékkállítás, a tévedésekkel és erényekkel való számvetés, a halott emléke ápolásának az utódokra való átruházása, az egyén genealógiai struktúrába való beillesztése. A temetési szertartásban az utóbbi kétszáz év során azonos szövegfunkciók mutatathatók ki. E funkciókat egyidőben, párhuzamosan meglévő, egymást kiegészítő, vagy időben egymást váltó szövegtípusok töltik be. E biográfiai adatok összeválogatásáról, egybeszerkesztéséről, a szöveg végső formába öntéséről és előadásáról a közösségi hagyomány gondoskodik, szerepkörökhöz van hozzárendelve (családtag, kántor, lelkész, népi költő, fejfafaragó). E hagyomány gyakran él pszeudo-biográfiákkal, sztereotip, hosszú időn keresztül használatban lévő biográfiai panelekkel. Ezekben az esetekben, rituális körülmények között, nyilvánosság előtt az egyénhez sztereotip biográfiát rendelnek hozzá (halottbúcsúztató). E biográfiák gyakran autobiografikus formában vannak megszerkesztve. A halott-biográfiák strukturális motívumai a szakmai teljesítmények, a családi állapot, a közéleti szerepvállalás, a betegség, a halott nyugalmanak mágikus-vallásos befolyásolása, az emléke ápolására való felszólítás (részletesebben: Erdész S. 1968, Kríza I. 1993, Bartha E. 1995, Oláh S. 1996, Keszeg V. 1999a, 2002a).

⁹⁸ Küllös Imola az önéletírások motivációit tekintette át. Ezek: az idegenek érdeklődése, a példaadás, tanítás eszméje, a panasz, a lelki kényszer (Küllös I. 1988: 261–262).

⁹⁹ Az önéletrajzi diskurzust többen tekintik ön-helyreállító diskurzusnak, a sírfeliratot hozva fel példának. A témáról: P. de Man 1997, B. Menke 2002.

Egyik írásában Pierre Bourdieu értekezik az individuális életpálya elődök általi előkészítéséről, „a család álmáról”, illetve az előle való kitérés lehetőségéről. A szerző által bemutatott történet főszereplőjének környezete a fiatalembert bátorítja a kézenfekvő életpálya modellektől való elfordulásra. Sorsát mégis a szűk környezetében adott, a szocializáció során interiorizált minták determinálják. A támogatott kitérés kísérlete mégis a szülők életpályájához való visszatéréssel ér véget (P. Bourdieu 1993). Az elemzésbe bevont élettörténetek Pierre Bourdieu következtetésének érvényességéről győznek meg. Egyik oldalon a hagyományos életpályától való kényszerű eltérés okozta traumák sorakoznak fel. Másik oldalon pedig azok a történetek, amelyek a közösségre előírt, elfogadott életpálya minták alapján ítélik meg az egyént. Az egyén életének genealógiai, társadalmi struktúrába való behelyezése a családi/közösségi eszményekhez való hűség perspektívájából itéli meg az egyént. A genealógiák előszeretettel hangoztatják a generációk szolidaritását, az egyénnek a nemzetség folytonosságának biztosításában játszott szerepét. A temetési szertartás keretében előállított biografikus reprezentációk kiszűrlik a deviáns biografikus epizódokat, a halott közös erőfeszítéssel létrehozott élettörténete a normatív életpálya-moddal egyező motívumokat tartalmazza.

2. Michel Leiris szerint az élettörténetnek tétje, kockázata van, megszerkesztését, forgalmazását Gisèle Mathieu-Castellani az önigazolás szándékával készült törvényszéki beszédhez hasonlítja (ismerteti Z. Varga Z. 2002). Az életpálya eseményeinek vállalása, indoklása olyan állapotokat teremt meg és fogadtat el, mint a bűnösség, az ártatlanság. Az önéletrészlet ebben az esetben kötelezettségeket (őszinteség, kimondás, vallomástevés) ír elő az emlékező számára. Az előbb leírt történetcsoporthoz hasonlóan, az élettörténeti narratívumok e csoportja is közönség nyilvánossága előtt kerül bemutatásra. Létrehozásuk gyakran a szóban forgó személy akarata ellenére történik meg. Az egyénhez tudta, akarata nélkül rendelkez hozzá biografikus motívumokat tartalmazó történetet, amelyek megítélését pozitív vagy negatív irányban befolyásolják.

A stilizált törvényszéki beszédmód legtisztább formában a lokális balladákban található meg, *A gyilkos feladja magát* balladatípusban. A 19. század végén elterjedt új stílusú ballada hőse, Barna Jancsi kedvese kívánságára meggyilkolja édesanyját. A nyomasztó büntudat hatására maga jelentkezik az őrmester előtt, s bevallja tettét. A biográfiai eseményeknek az egyén fölötti ítékezés céljából történt felidézésén alapultak a boszorkányperek. A hiedelemmondák egy lokális közösség egy-egy tagjához a marginalizálás szándékával szintén speciális (konvencionális) élettörténetet, élettörténet epizódot rendelnek hozzá (boszorkánytörténetek, megszállottság-történetek). A tolvaj kilétének speciális eszközökkel való megtudakolása után a tolvajlás mint kompromittáló epizód kapott helyet az egyénről forgalmazott történetben.

3. Autobiografikus szövegek létrejöttéhez, megformálásához gyakran a más kulturális közegben élők részéről tanúsított, közülük gyakran a néprajz-, szociológiatudományi, zsurnalisztikai és irodalmi (film) érdeklődés, irányítás nyújtottak ösztönzést. Ennek az

érdeklődésnek a háttérben elsősorban a kollektív életvilágok bennszülöttek általi dokumentálásának, megkonstruálásának, reprezentálásának szándéka állt. Az élettörténet és recepciója háttérben az a kutatói hipotézis húzódik meg, hogy az egyén életének története bepillantást nyújt az élet megélését szabályozó kollektív kulturális gyakorlatokba (gazdálkodás, társadalmi kapcsolatok, ünneplés stb.). Továbbá, hogy az egyén biografikus narratívuma implicit módon tartalmaz család-, közösség- és településtörténeti epizódokat.

A másik (távoli, városi, értelmiségi) világ képviselője olykor ezért is válik a történetek szereplőjévé. Vankó Imréné Dudás Juli gyermekkori, meghatározó élményként örökíti meg az idegen érdeklődőkkel való találkozását. „Egy tavaszi, vagy nyáreleji napon, már nem emlékszem pontosan, ahogy a libáknál voltunk, odajött hozzánk félig cserkész, félig turista ruhában két idegen férfi. Hátukon hátizsák volt, Mi, gyerekek érdeklődve álltuk őket körbe. Az volt a kérésük, énekeljünk nekik valamit. Csoportosan is énekeltünk, a bátrabbak külön-külön is. Promincli cukrot kaptunk érte... Hogy ki volt az a két idegen, azt akkor még nem tudtam. Bemutatkoztak ugyan, de nekem a kis falusi lánynak a Kodály és Bartók név akkor még nem jelentett sokat. De ma már annál többet. Hiszen ők világszerte elismert és híres emberek... Az ő nyomaikon haladva keresett fel néhány hét múlva dr. Gönyei Sándor, a Néprajzi Múzeum fiatal tanára. Vele szintén a libáknál találkoztam.” (Hoppál M.–Küllös I.–Manga J. szerk. 1974: 370–371.) Az életforma megváltozása után közönség, hallgatóság nélkül maradó széki parasztasszony, Győri Klára számára éveken keresztül a folklórkutató Nagy Olga érdeklődése tette lehetővé a helyi narratív hagyomány újramesélését. A hagyományos repertórium kimerülése után, a kutató biztatására látott neki élettörténete megírásának. Az élettörténet a „kedves idegenek” látogatásának megörökítésével zárul. „Egy időben kezdtek hozzám jönni és kérdezgetni kezdtek tőlem meséket... Többek között egyszer három-négy személy jött. Nagy csikorgós tél volt. Az ölükben, a karjukban hoztak valami műszereket, nem volt rajtuk kesztyű, s a kezük egészen kivörösödött. Bejönnek, köszönnek, s mondják, hogy Nagy Olga tanárnő küldte őket hozzám, s kérnek: – Legyen szíves, Kali néni, mondjon egy-két mesét. [...] Megmondták, hol vannak szállásba, s én megígértem nekik, hogy délután elmegyek oda, ahova megszálltak. Úgy intéztem, hogy a megbeszélte időre oly pontosan ott legyek, mint ha vonathoz mentem volna. Ahogy a szoba ablakán megláttak, gyorsan ketten kijöttek az utcára, örvendtek nekem. Én betegen mentem, ők kétfelől a drágák karon fogtak, csak hogy az ölükbe nem vettek fel. Na de aztán mondtam is nekik, jó pár szalagot telitöltöttek...” (Győri K. 1975: 204.)

Az élettörténet létrejöttét irányító két további helyzet kimondottan az írott élettörténetre vonatkozik.

4. Az írás lehetővé teszi az élmények, tapasztalatok időben való továbbörökítését, a felejtéstől való megóvását. Hermann Bausinger a technika korának kezdetétől számol az élmények olyan mértékű felhalmozódásával, hogy megélésük és számon tartásuk szinte lehetetlenné válik. Ebben a helyzetben jelennek meg a kulturális emlékezetet felszínen

tartó emlékezési események, valamint az élmények írásban való megörökítésének alakzatai (H. Bausinger 1995: 89–124). A személyes tudásnak az utókorra való áttestálására általában családon belül kerül sor. Az emlékiratok szerzői leggyakrabban unokáikat szólítják meg, s nekik címezik az élettörténetet. Ebben a közlési helyzetben olyan motivációk érhetők tetten, mint a múlt időnek, a változó hagyományoknak, a halandó embereknek való (kontraprezentikus) emlékéllítés, a leszálló rokoni kapcsolatok mentén szerveződő szimpátia, valamint az oktató, nevelő, moralizáló szándék. A megörökítésre kerülő események leggyakrabban a rendszerváltozások, a háborúk, a migráció, a szerző vagy a szerzőhöz közelálló személyek életének eseményei, a fiatalkor szórakozásai, a mesterségbeli tapasztalatok.

Egy újszékelyi emlékiratíró a következőképpen fogalmazza meg ezt a helyzetet: „Körülbelül tíz esztendővel ezelőtt úgy gondoltam, hogy jó lenne, ha megírnám az életem rajzát, amit – ha kiadni nem is lehet – legalább a fiam és unokáim (mert ilyenre sokra vágytam) saját okulásukra felhasználhatnak. Egy ember hányódásain keresztül megismerhetik a társadalom jó vagy rossz oldalát, abból az időből, amelyet én átélni kényszerültem” (Buzogány Béla, in: Pillich L.–Vetési L. 1987: 376). Az átörökítés gesztusa általában implicit, olykor megfogalmazott, a szöveg intonációjaként vagy záradékként elhelyezett szándékkal társul. Ez leggyakrabban egy sérelem szóvátétele, az elégtétel keresése, a múlt és jelen, a szegénység és jólét, az elnyomottság és a jogok, a háború és béke, az emberpusztító robot és értelmes alkotómunka, valamint a magánélet terén a gyermekkori, fiatalkori megaláztatás, a szülői, férji önkény és a révbejutás oppozíciópárokra épülő panasz, illetve derűs megelégedettség. Az 1898-ban született Tolna megyei Nagy Kovács István, a summáséleletet, az első világháborút, majd a Kanadát megjárt „Pista, a versíró” 1951-ben osztályharcos optimizmussal zárja élete történetét. „Természetesen csak részletekben, keresetlenül, falusias ideológiában írtam meg önéletrajzomat, belefoglalva a verseimet is. A *szegénység útja* címet adom neki, és átadom a dolgozó osztály milliós tagságának. És tudom, hogy az olvasók ezrei állapítják meg írásomból, hogy az ő életrajzuk is így volt. Még ennél is tövisesebb volt! És mielőtt befejezném írásomat, gondolatban elibém tárul a fényűzésben pöffeszkedő úri burzsoá osztály életrajza. Hasonlítsuk össze a dolgozó osztály önéletrajzával, és vajon akadna-e egyetlen a dolgozó osztály fiai között, aki gondolata nyomán bosszúra ne lobbanna ellenük?” (Hoppál M.–Küllös I.–Manga J. szerk. 1974: 194.) Az 1916-ban Gyimesfelsőlokon született Tankó József, lakodalmi versmondó, a helyi hagyományok és magánélete eseményeinek felelevenítését az anyaország részéről az 1989 után feléledt érdeklődés, a „műnköt es számba vesz valaki” miatti örömmel zárja (Forrai I. szerk. 1994: 39). Olykor, ezzel ellentétben, a fenti pólusok közé elmentés irányba épülnek be értékek. A színtelen jelennel szemben a múlt az otthonos, a védettséget nyújtó, a varázslatos hagyományokkal teli patriarchális világ. Az emlékiratok gyakran az alulnézet perspektívájából elkészített naiv etnográfiai leírások. A visontai Balla János a lakodalmat, a farsangot, a gyimesi Tankó János a pünkösti búcsújárást, a családi összejöveteleket, a rukkolást eleveníti fel (Hoppál M.–Küllös I.–Manga J. szerk. 1974: 259–311, Forrai I. szerk. 1994. 11–40). Vankó Imréné Dudás Juli a szakember

tudatosságával készíti el a hajdani kalendáris szokások és átmeneti rítusok lajstromát (Hoppál M.–Küllös I.–Manga J. szerk. 1974: 367–384). A Csongrád megyei Gyovai Pál, akárcsak a széki Kocsis Rózsi a gyermekkori csoportos játékok leírását illeszti be biográfiájába (Hoppál M.–Küllös I.–Manga J. szerk. 1974: 7–8, Kocsis R. 1988: 19–26). A paraszti világnak a második világháborút követő gyors kicserélődése válságba sodorta a falvak lakosságát. Az emlékirat írók, miközben igénybe veszik az új közművelődési lehetőségeket, nosztalgiával tekintik át a felszámolódott hagyományokat. Életük történetéhez a hagyományokból választanak kellékeket.

A romániai magyar irodalomban az „őszinteség” retorikáját alkalmazó irodalmi memoár az 1950-es (kiadásban az 1960-as) évek második felétől bizonyult adekvát kifejezési formának (Nagy I. 1968, 1969, 1971, 1974, Kemény J. 1972, Kacsó S. 1971, 1974, 1985, Kós K. 1991 stb.)

A paraszti önéletírások néprajzi értékére először az 1940-es években Bálint Sándor hívta fel a figyelmet, Orosz István szeptember önéletrajzához írott előszavában (Bálint S. é. n.). Kiadásuk kevéssel ezután, az 1950-es évektől kezdődik meg. 1949-ben a csíkszentdomokosi Kurkó Gyárfás *Nehéz kenyér* címmel jelentette meg a gyermek- és ifjúkorára való visszaemlékezését (Kurkó Gy. 1949). Az 1970-es évektől kezdődően örvendetes módon felduzzadt a magnóra rögzített, a kutatói felkérésre készült, vagy összegyűjtött memoárok száma (Salamon A. 1979, 1987, Pillich L.–Vetési L. 1987). A romániai magyar könyvkiadásban a népi memoárok sorát Tamási Gáspár *Vadon nőtt gyöngyvirág* című könyve nyitotta (Tamás G. 1971), ezt követte Győri Klára *Kiszáradt az én örömem zöld fája* című könyve (Győri K. 1975). Mára a számuk örvendetesen megnőtt. A parasztemberekhez hasonlóan rendre az érdeklődés középpontjába került a gyári munkásság, cselédek (Ráduly J. 1987), iparosok (Dánielisz E. 1993), tanítók (Oláh I. 2003, Ozsváth I. szerk. 2008, 2009), népi tehetségek, költők (Keszeg V. szerk. 2005), az amerikázás, utóbb általában a vendégmunkások és az elvándorlók élettörténete.

1990 után a romániai közéletben látványosan megnőtt a biografikus diskurzus szerepe. A legélelnebb érdeklődés a világháborúk, a frontharcosok és hadifoglyok, valamint a kommunista rendszer áldozatainak vallomásait követte. Ekkor szerveződött a Volt Politikai Foglyok Szövetsége (Asociația Foștilor Deținuți Politici) és a Kommunista Rendszer Áldozatainak Szövetsége (Asociația Victimelor Regimului Comunist), amely tagjai traumáinak tudatosításáért és érdekeinek képviseletéért indított mozgalmat. *Hadifogságban. Naplótöredékek. Emlékfoszlányok 1944–1948* című könyvében Zsigmond Ferenc a kaukázusi hadifogság epizódjait örökítette meg (Zsigmond F. 1995). A *Hargita Népe* című napilap 1993-ban ösztönözte a hadifogságot végigszenvedett férfiakat emlékeik megörökítésére. A hatvan visszaemlékezés 1997-ben látott kötetben napvilágot (Ferencz I. 1997).

A rendszer áldozatai között voltak a lelkészek is. Kálváriájukat Varga László, Csiha Kálmán és Nyitrai Mózes örökítette meg (Csiha K. 1992, Varga L. 1998, Nyitrai M. 2001). A lelkésztörténetek a próbára tett humánus és hit, a méltatlanul, barbár módon

megalázott értelem, a gyülekezeti élet nevében emelnek szót.¹⁰⁰ Részben a politikai boszszuállás, részben a gazdasági likvidálás áldoztául esett az erdélyi arisztokrácia. A megélt történelmi tapasztalataik évtizedeken keresztül tabu alá estek. Ezek popularizálására szintén 1989 után került sor (Bethlen B. 1989, Teleki É. 1995), elkobzott anyagi javaik visszaigénylésével, visszaigényelhetőségével egyidőben.

5. Az íráshoz való folyamodás két lehetséges motivációja az elmagányosodás, valamint a szabadidő, az alkotószándék megjelenése. Az életkor előrehaladása miatt, vagy a hozzátartozók, a kortársak elhalálása miatti elszigetelődés ellensúlyozására az írás által történik kísérlet. Ebben az esetben a szerző egy virtuális olvasót tételezve örökíti meg életének eseményeit, tapasztalatait, életbölcességét. Az ezzel való foglalkozás kitölti idejét, feléli aktivitását. Több olyan személyről van tudomásunk, akik az írás által szakítanak rendszeresen időt a befelefordulásra, az intim érzések megélésére. A marosvásárhelyi Botos Amália a következő szavakkal hajlik a papír fölé: „Ötven év. Igen, ötvenéves lettem, már be is töltöttem, és az ötven év alatt sok mindent átéltem. Öröm? Boldogság? Ó, ezek mind elkerültek engem, annál több szenvedés-, fájdalom-, bánatban volt részem. Kinek panaszkodjak? Kinek mondjam el? Nincs kinek. Neked fogok panaszkodni, te papír, más senkinek” (Salamon A. 1979: 78). A füzettel kialakított bizalmas kapcsolat az emlékirat során több alkalommal azonosítható. „Boldog új évet, kedves néma társam. Mondd, nem tudsz valami jót jósolni az új évre? Mondd, nem akarsz valami jóval megvigasztalni? Nem tudod, hogy mennyire vágyom a gyermekeimet, az unokáimat látni, akik oly távol vannak tőlem?” „Kedves barátom, életem naplója, úgy látom, nincs nyugtod, és kíváncsi vagy életem további folytatására” (Salamon A. 1979: 146). A férjétől külön élő, az egyetlen gyermekét elveszítő erdélyi asszony, Zsigmond Erzsébet a halott leányának való levélírásban éli meg gyászát, foglalja le magát (Zsigmond E. 1995). Egy magyarborzási (Mezőség) asszony, kéziratos füzetében havi rendszerességgel örökíti meg a maga és családja életének eseményeit, bibliai idézeteket és imát fűzve hozzájuk. Az írás számára intenzív vallásossága megélését teszi lehetővé. A múltra való emlékezés, az élettörténeti feljegyzések készítése sok esetben az ünnepi viselkedés részévé vált (Keszeg V. 1994).

Az autobiográfia köztudottan az autodidakta írók rendelkezésére álló legközelebbi nyersanyag. Irodalmi foglalatosságaik során ennek számára keresnek adekvát műformát, illetve autobiografikus keretben teszik szóvá szociális sérelmeiket és reformjaikat, hajtának végre önrehabilitációs műveletet. E folyamat az írás hétköznapivá válásának egyik fordulópontja, a társadalmi kommunikációból való kivonása, individuális céloknak való alárendelése.

Az önéletrajzírás gyakran hátrányos kulturális helyzet lenyomatait hordozza magán. A szerző úgy válik íróvá, hogy nem rendelkezik azzal a műveltséggel, képzettséggel, jártassággal (olvasottság, írásgyakorlat, nyelvi képzés) (Pierre Bourdieu: képzési tőke), amelyet

¹⁰⁰ További börtönnapló: Bartis F. 1988.

az írás feltételez. Irodalmi tájékozottsága hiányos, szelektív, esetleges, nyelvi kompetenciája és performanciája egy konkrét életvilág (szubkultúra) normáihoz igazodik, környezetében hiányoznak az íráshoz szükséges kellékek, az íráshoz szükséges idő, az írásgyakorlás tekintélye. 1790–1900 között íródott 22 francia, 68 angol munkás, 79 férfi, 11 nő önéletírásának elemzése tárta fel a hátrányos helyzetre való hivatkozás motívumait, valamint e helyzet következményeit. Ezek a következők: az olvasás mint erőfeszítés; az irodalmi kánonok tiszteletben tartása; eklektikus hatások asszimilálása; az irodalmi eszközök utánzáson alapuló alkalmazása; a fikció helyett környezetük érdeklődésre számot tartó orális hagyományainak, személyes életük történetének feldolgozása (M. Lyons 2001).

Egyik általunk vizsgált autodidakta költő falusi származása és neveltetése, szülei akaratára ellenére iparos pályára lépett. E döntésével egész életét végigkövető konfliktushelyzetet teremtett. Húszévesen kezdett el írni. Az évek teltevel egyre terjedelmesebb verses szövegeket állított elő. Az irodalmi forma lehetővé tette számára sérelmei intenzív megélését, félresiklott élete korrekcióját, elégtétel vételét az elszenvedett bántások miatt (Keszeg V. 2005a). Egy gyergyói asszony metaforikus eljárással az élet színpadára írta át életét.¹⁰¹

Mire használjuk az élettörténetet? Pragmatikai megközelítés

A biografikus beszédmód egy életpályáról megszerkesztett és forgalmazott reprezentációk formájában a mindennapi életben, a társadalmi kommunikációban és interakcióban tölti be funkcióját. A nyelvi megnyilatkozásokhoz, a kommunikáció egyéb formáihoz és lehetőségeihez hasonlóan a biográfia forgalmazásának is illokúciós jellege van. Extenzió, referencialitás szempontjából a biográfia két alapvető formája az autobiográfia mint én-reprezentáció és a másokról forgalmazott biografikus narratívum. Első esetben az egyén saját múltjának történetbe foglalásával vagy elhallgatásával állapít meg jelentéseket, fed fel viszonyokat, összefüggéseket, tesz szóvá egzisztenciális kérdéseket. Történetének felfedésével az egyén helyet sajátít ki a maga számára környezetében. Második esetben a biografikus történeteket valamilyen társadalmi szükséglet tartja napirenden. Ennek célja akár az ellenőrzésnek az egyénre való kiterjesztése, akár a puszta kíváncsiság, akár valamilyen fajta kompenzatorikus vagy szankcionáló gesztus. A fiktív személyek biográfiai (film, regény stb.) valamilyen kommunikációs szándékot biografikus narratívum segítségével jelenítenek meg.

A biografikus beszédmód eltérő narratív stratégiák, s a stratégiák által impliciten követett, a valósággal (életpályával) és beszédhelyzettel (hallgatók, esemény) szembeni attitűdök alapján működik. Biró A. Zoltán a biografikus történetmondás megfigyelésének négy helyzetét különítette el. Ezek a direkt helyzet, a kutató által kikényszerített

¹⁰¹ Szócs Levente: *Egy népi önéletrajz értelmezése* (Köllő Teréz, Gyergyócsomafalva). BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék. Szakdolgozat. 2003.

helyzet, az indirekt történetmondási helyzet (a másokról való beszélés), az élettörténeti epizódra való tömör utalás (Bíró A. Z. 1994: 64). Jelen esetben a narratív stratégiát tágabban kívánjuk értelmezni. A direkt, az indirekt és a kikényszerített történetmondás mellett mind az elhallgatásnak, mind az elferdítésnek stratégikus szerepet tulajdonítunk.

Reprezentatív biográfiák. Minden társadalom szívesen gyűjti össze, forgalmazza a számára reprezentatívnak érzett történeteket, legyenek azok példamutatóak vagy normasértőek, szóljanak a szabványosított életről vagy a kiemelkedő teljesítményekről. Ezek segítségével a társadalom a maga értékrendjét, hitét teszi explicitté, legitimizálja az érvényes ideológiát, az intézmények rendszerét. Ezek a történetek követendő életmodelleket, a mindennapi élet szabályait fogalmazzák meg, népszerűsítik. Jean-François Lyotard állapítja meg, hogy az elbeszélések intézményeket, gyakorlatokat, törvényhozásokat, gondolkodásmódokat legitimizálnak, a reprezentatív történeteket tehát társadalmi igény hívja életre (J. F. Lyotard 1993). Roland Barthes egy kor történeteinek strukturális egyezésére figyelt fel (R. Barthes 1977.) Claude Bremond és Tzvetan Todorov szerint a reprezentatív történetek az emberi viselkedés elfogadott normáit tükrözik vissza, s ezzel magyarázható a népszerűségük (Cl. Bremond 1973, T. Todorov 1988).

Amikor 1774-ben Veszprémi István közzétette *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajzát*, a gyűjtemény előszavában kifejtette a biográfiák hasznosságát. Szerinte ezek egyidőben fejezik ki a kortársak és az utódok elismerését, s mozgósítanak a nemes tettek, az áldozatos erőfeszítések utánzására. A következőket írta: „Ahány kiváló tudományú és érdemes közéleti vagy tudós embernek az életrajzát az utókorra hagyták, főleg avégett tették, hogy ne csak megadják a becsületet az érdemnek és a tudománynak (hiszen a dicséret szakismeretek szerzésére és tanulmányok végzésére ösztökél mindenkit), hanem, hogy az ilyen példákkal az olvasók kedvét is fölkeltsék azoknak az utánzására, akik dicséretes cselekedeteikkel és tudományuk bőségével halhatatlanságot szereztek nevének. Ebben pedig ítéletünk szerint helyesen és okosan jártak el. Még a legvilágosabb és legüdvösebb tanácsoknak sincs ti. olyan erejük, mint a példaképeknek. Ezekhez igazodik az egész világ, és nemigen akad az emberek közt olyan, aki ne szeretne látni és követni mintaképeket. Miért is ne magasztaljuk azokat, akik akár régente, akár a maguk korában végeztek tudtunk szerint ilyen munkát! Nincs olyan ága a tudománynak, se olyan művészet vagy mesterség, amely ne termelt volna ki olyan embereket, akiknek a tiszteletében örömeiket ne találják a tudás barátai, s azt ne éreznék, hogy magával ragadja őket a versenyvágy, az a tudományos világra oly hasznos érzélem, melynek annyi értékes koponyát és kiváló cselekedetet köszönhetünk” (Veszprémi I. 1774/1960: 3–5). Egy, parasztsorsokat elemző munka a paraszttörténetekben a paraszti sorsra jellemző epizódok hangsúlyos jelenlétét figyelte meg (Környeiné Gaál E. 1997: 5).

A reprezentatív történetek csoportjába tartoznak a kommunikatív és a kulturális emlékezet által fenntartott lokális mítoszok, s az ezeknek megfelelő kultuszok. Aranyosszék emlékezetében két emberöltőn keresztül Balázs Ferenc megkonstruált biográfiájába

épültek be az ideális népoktató, lelkész, tudós, író, világiáró, politikus kvalitásai (Keszeg V. 1991b, 1997a). Körösfőn Tókécs Tibor református lelkészhez kötődik kommunikatív emlékezet. 1924–1925-ben segédlelkész Körösfőn, 1929-től lelkész. Vasárnapi iskolát vezet, nősövetséget szervez, ifjúsági egyletet, dalárdát. A Hangya szövetkezet könyvelője. 1944-ben elmenekül, 1945-ben tér vissza. Kuláknak teszik meg.¹⁰² Oroszhegyen 1966–1985 között szolgált Péter László katolikus lelkész. A falu emlékezetében a kötelességtudó, az önfeláldozó értelmiségi, a gyülekezeti élet és az egyházi tulajdon gondozójaként maradt meg.¹⁰³ Ilonka Ágnes máréfalvi látnokasszony 1919-ben született. A kollektivizálás által kiváltott krízishelyzetben vált a transzcendencia szócsövévé.¹⁰⁴

A romániai kommunista személyi kultusz kezdetén készült el Nicolae Ceaușescu (1918–1989) biográfiája, amelyet a romániai általános és középiskolák tanulóinak osztályfőnöki és politikai nevelési órákon kellett megismerniük, megvitatniuk. Olimpiu Matichescu készítette el a pártfőtitkár 15–27. életéve (1933–1945) közötti, ifjúkori biográfiáját (O. Matichescu 1981).

Státustörténetek. A biografikus történetek egyik része az egyén társadalmi pozícióját támasztja alá, társadalmi kapcsolatait, teljesítményeit legitimálja. A történetek hol a státus elfoglalásának feltételét képezik, hol folyamatosan szükség van rá a státus megőrzéséhez. Ezekben a történetekben az életpálya eseményei közül azok kerülnek részletes és hangsúlyos bemutatásra, amelyek az illető kontextusban (korszak, társadalmi környezet) reprezentatívnak minősülnek. Tematikai szempontból a státustörténet szólhat egy jeles személyiséggel való kapcsolatáról, jelentős eseményben való részvételről, hozzájárulásról, önmagában jelentős teljesítményről, figyelemre méltó életpályáról. A státustörténetnek nyilvános kontextusa van, s viszonylag huzamos ideig érvényben marad.

Roger Chartier egy 16. századi francia család három tagjának „autobiografikus gesztusát” értelmezi. Az édesapa karrierje látványosan ívelt a magasba. Az apa gyermek- és fiatal éveit koldusként és pásztorokodással tölti, Németországban. 20 éves korában tanul meg írni, latin, görög és héber nyelvtanár lesz. Életének, a nehézségek legyőzésének történetét Petrarcaét követve 73 évesen, rövid idő alatt, a város orvosprofesszorává vált fia biztatására írja meg, az értelmiségi rétegbe való bekerülésének, a család semmiből való kiemelkedésének, elfoglalt új pozíciójának motivációjaként. A nagyobbik fiú a szülőváros megbecsülésnek örvendő tanára, dékánja, rektora, orvosprofesszora. Egész életén keresztül naplót vezet, úti jegyzeteket készít, levelekben örökíti meg humanista gondolatait, Montaigne személyes stílusát követve. Magánéletének alakulása is írásra ösztönzi. Mint-hogy utóda nem születik, az írásban neve megörökítésének lehetőségét látja. Miközben az apa a felemelkedés történetét mondta el, nagyobbik fia az értelmiségiként való életet örökítette meg. A kisebbik fiú később, az apa második házasságából születik. 33 évesen kezd

¹⁰² Péter Kinga vizsgálata, 2002. KJNT archívuma.

¹⁰³ Kovács Melánia vizsgálata, 2002. KJNT archívuma.

¹⁰⁴ Lukács Enikő vizsgálata, 2005. KJNT archívuma.

írni. Nyugtalan utazó, úti jegyzeteiben különböző életvilágok sajátosságait, különbözőségeit, velük kapcsolatos élményeit örökíti meg (Chartier R. é. n.).

A státustörténetek állhatnak egyetlen életrajzi epizódból, teljes biográfiából vagy genealógiai történetből.

A vallásos élet kiemelkedő személyiségeivel szembeni bizalmat státustörténetek alappozzák meg, alakítják ki. Márton Áron (1896–1980) 1938–1980 között Erdély római katolikus püspöke. A kisebbségi és a vallási jogok következetes követelése miatt 1949–1955 között börtönt szenved. Kiválasztottságát, mediátor voltát a római katolikus hívektől származó imameghallgatások bizonyítják.¹⁰⁵ Zárug Mária Margit (Gyöngyi) 1946-ban született Gyergyószentmiklóson. Hét éves, amikor szervezetében súlyos betegség jelenik meg, aminek következtében 1955-ben meghal. Rövid életének történetbe foglalása halála után kezdődött el. Büntelensége nyilvánvaló volt mindenki számára. Családjá és települése körében a kilenc évi szenvedés a a szentté válás előzményét képezte. Imameghallgatások bizonyították azt, hogy holta után közbenjáró lett segítségre szoruló betegek és isten között, s hogy szentté avatása indokolt (Szalma A. M. 2004).

Egy dicsőszentmártoni jósasszony elhivatásának történetével legitimálja ténykedését. Egy műtét során a klinikai halál állapotába jutott. Az Úr ekkor szólította meg először: „Ne búslakodj, mert minden jó lesz.” Miután nyugdíjba vonult, éjféle órában újabb látomásban részesült. „Visszahoztalak az életbe, hogy segíts az embereken” – hallotta újra. Isten arra utasította, hogy a bibliát találomra üsse fel. Az elolvasott passzusban az Úr arra szólítja fel Mózeset, hogy népét vezesse ki az egyiptomi rabságból, juttassa el Kánaán földjére. Azóta eredményesen tesz eleget speciális szerepkörének (Erdős K. M. 2005). Egy Csíkszentdomokoson rendelő bioenergetikus felnőttként egy kiskgyerek fejét simogatta, amikor váratlanul feltárult előtte a gyerek koponyájának belső szerkezete, testének érhálózata. S ugyanakkor keze mágneses erővel telt meg. Azóta eredményesen diagnosztizál és gyógyít (Bajkó Á. 2005: 143). Az 1919-ben született máréfalvi szentasszony gyermekkorában kilencszer volt halálán. Gyermekkorát állatok őrzésével töltötte, írni, olvasni nem tanult meg. Tizenkét éves, amikor megjelenik előtte Isten, s értesíti, hogy harmincéves korától hirdetni fogja az ő igéjét. Nagy szél támad, a magasba emeli, s a Rengőkőhöz röpíti, ahol majd rendszeresen megéri őt a „kegyelem”. Hivatását gyakorolni kezdi. Amikor hatásától félve a hatóságok elmeorvosintézetbe zárják, egy angyal, majd Isten tanácsára megszökik. Csillag mutatja számára a hazavezető utat (Gagy J. 1998).

A genealógiai történetekben az életpálya megítélése, értékelése az elődökkel és az utódokkal való kapcsolat függvényében történik. A genealógiai kapcsolatok számontartása elsősorban émikus természetű. Egyaránt szolgálhatja az elődök tiszteletét, túlvilági nyugalomuk biztosítását, az elődök által felhalmozott anyagi és morális örökség átvételét, kislátását. Az élettörténet nem zárul le és nem merevedik ki az egyén halála után, a túlélők

¹⁰⁵ Baróti Borbála: *Emlékezés és mítoszteremtés. Márton Áron alakjának mitizálódása, kultuszának kialakulása*. BBTE. Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék. Szakdolgozat. 2002.

folytonosan újraalkotják, saját perspektívájukból és identitásuk függvényében (Tengelyi L. 1998: 525). A genealógiai kapcsolatok áttekintése, lerögzítése és nyilvános felmutatása rituális körülmények között történik. A temetési és a lakodalmi beszédmód szöveg-típusai (halottbúcsúztató, sírfelirat, gyászjelentő, végrendelet, valamint a vőlegény- és menyasszonybúcsúztató) a szóban forgó személy élettörténete mellett név szerint tér ki elődeire és leszármazottaira. A halott, a házasulandó személy státusa megteremtésének egyik formája a genealógiai struktúrába, a családtörténetbe való beillesztés. Családi perspektívából a genealógiai kapcsolatokkal való rendelkezés az egyénre privilégiumokat és kötelezettségeket ruház át. A genealógiai történetek számontartják a leszármazás rendjét, a nemzetség tagjainak tulajdonságait, jelentős teljesítményeit (történelmi eseményekben való részvétel, az anyagi javakkal való gazdálkodás, a családért vállalt áldozatok). A nemzeti teljesítmények a történet révén a szóban forgó egyénhez rendelődnek hozzá (Keszeg V. 1999a, 2000, 2002a).

Két kutatási beszámoló mutatja be a genealógiai történetek ilyen célú megszerkesztését. A történet mindkét esetben a leszármazottak helyzetének, állapotának magyarázatául szolgál. Egy dicsőszentmártoni jósasszony a hozzá fordulók problémáit (az egészség és az anyagi helyzet válságos állapota) családtörténeti előzményekre, okokra vezeti vissza. A valamelyik ős által kimondott átok generációról generációra adódik át és hatása egyre fokozódik. A kilencedik generáció életében csúcsosodik ki, betegség, halál, anyagi kár formájában. A jósasszony a baj forrását segít azonosítani. A kávézacc alapján azt állapítja meg, hogy apai vagy anyai ágon közvetítődött-e a baj (Erdős K. M. 2005). Hasonló okból tartják számon a genealógia kapcsolatokat egy erdélyi nagyközség egyik családjának tagjai. A 19. század közepén a család birtokába került egy vízimalom, s ettől kezdődően családi tulajdonként apáról fiúra szállt. A második világháború idején a vidéken nagy éhínség uralkodott el. A vámból begyűlt lisztet a malom ekkori tulajdonosa magas áron árusította a rászorulóknak, s ezért átkot mondtak rá. Azóta a családnév szerencsétlenséget hordoz. A dédapa lába megbénult, felesége magatehetetlen, ágyban fekvő beteggé vált. (1. generáció) Fiuk családjában olyan sok gyerek született, hogy egyiküket örökbe kellett adniuk. (2. generáció) Két gyermek idegbetegséggel nőtt fel. (3. generáció) Egyiküknek magatehetetlen gyermeke született. Másikuk két éves leánygyermekét a víz ragadta el. Egyik férfi két sikertelen házassági kísérlet után alkoholistává vált. Részegen lezuhant a lépcsőn, meghalt. Két unokatestvér vesebeteg. Egyikük felesége meddő. Öt unokatestvér öngyilkosságot kísérel meg. (4. generáció) Egyik fiatal családtagnak szerelemgyermeke született. (5. generáció) Az átokról, hatásáról a fiatalokat serdülőkorban értesítik. A község lakói is számontartják a nemzetség tragédiáit. Az átok nem sújtja a férjhezment, nevet változtatott lányokat. Egyik leszármazott külföldre távozott, a tragédiák elől menekülve.¹⁰⁶

¹⁰⁶ Szabó Csilla: „Megbüntetem az atyák vétkét a fiakban...” BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék. Szakdolgozat. 2002. KJNT Archívuma.

A kommunista éra káderlapjai (tanulmányokra, munkahelyre való jogosultság) az egyén származására, elődei életrajzi eseményeire is kitértek. Az új rendszer osztályellenességnek minősítette a meghalt, a közéletből visszavonult ősöket is. A származással szemben támasztott elvárással az elődöktől, a múlttól való elhatárolódást, annak megtagadását kívánta elérni. Mindössze az új rendszerrel együtt induló, az azzal egybefonódó pályákat volt hajlandó tolerálni és jutalmazni. Fejes Endre *Rozsdatemető* című regénye hőseinek sorsát, pályáját származásuk írja elő. Hábetler János, az ács, szakaszvezető, nemzetőr, kőfaragó segéd, sekrestyés, a Ludovika Akadémia altisztje, és a szintén elődök nélkül felnőtt felesége minden nehézség nélkül éli életét a háborús és azt követő években. Elvek, elkötelezettségek nélkül töltik napjaikat és nevelik gyermekeiket. A háború, az 1956-os forradalom, a szocializmus ideológiája megtorpan szoba-konyhás lakásuk küszöbén. Soha senki sem kényszeríti színvallásra őket. Szeretnek ünnepelni, jól enni, bort inni. Ezért hálásak a rendszernek, s a rendszer is ezért biztosítja számukra a gondtalanságot. Szemben Zentay Györggyel, akinek tragédiáját családja bűnnek számító előlétele okozza.¹⁰⁷ A felvinci Kiss Albertné Nagy Irén (sz. 1919) a kollektív gazdaságba való beiratkozásukról ilyenképpen számolt be: „Megalakult a társas, s utána akart megalakulni a kollektív. 47–48-ba. Az emberek a társasba bementek, de a kollektívbe nem nagyon akartak iratkozni. A kollektívbe akkor iratkoztunk be, amikor Árpit kidobták az iskolából. Hazajött. – Hát mér jöttél? Azt mondta az igazgató, hogy csak akkor menjek vissza, ha a szüleim beiratkoznak a kollektívbe. A lányom két évet járt az iskolába, ötöt kidobták, mer kulák vót az apja. Erzsikét bé se vették, mer kulák vót az apja. Árpit hazaküldték, hogy a szüleje nem kollektíves. S akkor egy egész éjjel gondolkoztunk. Azt mondta szegény uram, te Piri, így is, úgy is muszáj lesz. Itt már kiút nincs. S a gyermek is elmarad az iskolából. Iratkozzunk bé. Menj s iratkozzá bé. Na aztán én béiratkoztam.”¹⁰⁸

A kulákok meghurcoltatásának történetei fél évszázadon keresztül a családi regiszterekbe visszazorulva őrződtek meg, a rendszerrel szembeni passzív rezisztencia narratív repertoárjaként. Az 1989-es romániai rendszerváltozás, az ezt követő politikai rehabilitálás, különösen a földtulajdon visszaszolgáltatása vetette őket felszínre. A történetek a közös gazdálkodás utópisztikus jellegét, az osztályideológia igazságtalan voltát, az új politikai és közigazgatási vezető garnitúra műveletlenségét, immoralitását, a szociális és morális rend felborulását örökítik meg, személyes, konkrét történetek formájában. A téma megjelenítését Závada Pál kezdeményezte *Kulákprés* című munkájában (Závada P. 1986) Kristó Tibor a székely, Oláh Sándor a Homoród vidéki kulákok történeteit gyűjtötte össze és tette közzé (Kristó T. 1999, Oláh S. 2001).

A történelemmel kapcsolatba került személyek a történelemnek az autobiográfiába való beleszerkesztését folyamatosan gyakorolták. Az 1848-as szabadságharcnak a 19. század végén kezdődő kommemorálása az események lezajlását és következményeit a lokális

¹⁰⁷ Fejes Endre regénye 1962-ben látott napvilágot.

¹⁰⁸ Keszeg Vilmos gyűjtése.

történelmek mellett a résztvevők biográfiája formájában tárta fel, tette hozzáférhetővé. A megemlékezési ünnepeken megjelentek és emlékezni kezdtek a honvédek. Holtuk után a sírfeliratuk is kitért a szabadságharcban való részvételükre. A 20. század folyamán az események narrativizálása, a történetek iránti tömeges érdeklődés ismétlődött meg a két világháború, az ezekkel összefüggő deportálások kapcsán. A romániai magyar könyvkiadásban 1975-ben feltűnt írott memoárok mindenike kitért a háborúban szerzett érdemekre és elszenvedett sérelmekre. Egyik gyűjteményben hatvan székely hadifogoly eleveníti fel a munkatáborokban elszenvedett sérelmeit. A történetek ugyanarra a narratív sémára épülnek rá. A felhasznált motívumok a deportálás, az idegen világban átélt kiszolgáltatottság, a nélkülözések (hideg, éhezés), a megfeszített munka, a szolidarizálás, a civilizációba való visszatérés (Ferencz I. 1997, Keszeg V. 1997b).

A trianoni döntést követően Erdély-szerzte több helyen és alkalommal történtek etnikumközi atrocitások. 1944. szeptember 14–15-én, a második világháború tordai frontjának összeomlása, a magyar és német katonák visszavonulása után Alsó- és Felső-szentmihályon a román lakosság koholt vádakkal hat magyar személyt pusztított el. A 13 éves Dézsi Mózes szemtanúja volt édesapja kivégzésének. Minthogy igazságos hivatalos ítélethirdetés nem történt, az Aranyos-vidéki magyarság körében az eseményekről készült narratívumok a román többségi nemzetiséggel szembeni bizalmatlanság fenntartója volt. A történetek informális szinten, személyes és bizalmas kapcsolatokon keresztül terjedtek.¹⁰⁹ 1940. augusztus 29-én kezdődött bécsi tárgyalások értelmében az Észak- és Dél-Erdélyt elválasztó határ Torda és Kolozsvár közé került. Az Észak-Erdélyben rekedt, vagy oda menekült személyek éveken keresztül éltek távol családjuktól. Házaságok bomlottak fel, magánéletek indultak el a helyzet felkínálta pályán. A határtörténetek napjainkig forgalomban vannak, személyes és családi állapotokat legitimálva (Keszeg V. 2004b, 2004c).

A státustörténetek egy nagy csoportja az egyén életpályáját egy társadalmi osztály, egy foglalkozási, vallási csoport biografikus paneljeiből építi fel. E történetek egy kollektív narratív sémába illesztik bele az egyén életpályáját. A lelkészek és a néptanítók élettörténete kötelező módon tartalmazza a pályaválasztás motivációját, a tanulmányok elvégzésének történetét, a meghatározó iskolai emlékeket és tanári modelleket, a pályakezdés nehézségeit és élményeit, a hivatás gyakorlásának körülményeit és eredményeit.¹¹⁰ A népi kultúrában szolgáltatást nyújtó specialisták (mesemondók, népi költők, vőfélyek, faragók, szövőasszonyok, gyógyítók, jósok stb.) életpályája azonos motívumokból szerveződik: a specialista sajátos tudásra, tapasztalatra tesz szert, közösségében specialistaként

¹⁰⁹ A Torda környéki események, narratív feldolgozásuk bemutatása és értelmezése: Keszeg V. 2001, 2004 I.: 55–232. A szárazajtai pogrom bemutatása: Benkő L. 1995.

¹¹⁰ A BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékének kutatási témái között szerepel az élettörténetek elemzése. A szórványgondozó protestáns lelkészek élettörténetének elemzése: Keszeg V.–Becze M. 2001. A néptanítók élettörténetéről készült tanulmánykötet: Ozsváth I. szerk. 2008.

lép fel, a közösség specialistaként viszonyul hozzá (foglalkoztatja, honorálja, tiszteli), utódot nevel, visszavonul és utóéletet él.¹¹¹

Presztízstörténetek. Tartalomban is, funkcióban is a státustörténetekhez állnak közel a presztízstörténetek. Olyan biográfiai epizódot tartalmaznak, amely átmeneti jelleggel befolyásolja az egyén megítélését, az egyén helyzetét, az egyén választásait. Ebből a szempontjából stratégiai helyzetben készül el, hangzik el. A státustörténetektől eltérően nem kíséri az egyént élete útján, nem befolyásolja státusát. Általában minden jelentősebb eseményt megelőzi és követi narratív reprezentációja.

Sztereotip élettörténetek. Ezzel a terminussal azokat a történeteket nevezzük meg, amelyek az egyént a közösségben normatív életpálya, és ennek megjelenítésére szolgáló biografikus séma szereplőjévé teszik meg. Minimális biografikus referenciával rendelkeznek. A magyar nyelvű forrásközlések a lakodalom és a temetés szokáskörében jelzik előfordulásukat.

Az európai etnológiában Arnold Van Gennep átmeneti rítuselmélete nyomán állandósult strukturalista kutatások folyamatosan megnevezik a szertartások ilyen funkciójú szokáselemeit (A. Van Gennep 1909).¹¹² A biografikus beszédmód részletes értelmezése azonban mindeddig elmaradt. Philippe Ariès következtetése, hogy a 18–19. század során a halottra való emlékezés átvette a haláltól való félelem és a bűnbánatra való felszólítás helyét (Ph. Ariès 1996: 231). A vőfélyköltészetben a menyasszony- és a vőlegénybúcsúztató a státusváltás előtt álló fiatalok életét az aktuális eseményig vezeti végig. Az önfeledt és gondtalan gyermekkor után társra találtak, elhagyják a szülői házat. Új életet kezdenek, otthont alapítanak, berendezkednek az utódok fogadására. A hagyományos narratív és frazeológiai klisék olyan mértékben dominálnak, hogy alig teszik lehetővé a konkrét, személyes események felelőlegességét. Pontosabban, a sztereotip történet elmondása a családtagok, a meghívottak, az egybegyűlték meglévő, a fiatalokra vonatkozó tudását hivatott felidézni, keretbe foglalni. Még gazdagabb a temetés rítusa keretében alkalmazott szövegtipológia. A halottbúcsúztató vers, a nyomtatott gyászjelentő, az epitáfium számbaveszi az elhunyt családi, társadalmi és szakmai életének fordulópontjait és teljesítményeit, betegségének, szenvedésének motívumait, leszármazottait. E szövegek mindenike keretet teremt a halottra való emlékezésre, a közösségi emlékezet számára összeválogatja a legreprezentatívabb eseményeket és teljesítményeket (Kríza I. 1993, Bartha E. 1995, Adorjáni R. K. 2006).

¹¹¹ A Sapientia Alapítvány – Kutatási Programok Intézete (Kolozsvár) által 2003-ban támogatott, a Kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszéke és a Sapientia Tudományegyetem Román Nyelv és Irodalom Tanszéke részvételével lefolyt kutatás eredményei: Keszeg V. szerk. 2005.

¹¹² Hasonló hatású munka Gail Kligman rítuselemzése: G. Kligman 1998. A magyar irodalomban: Voigt V. 1983, Balázs L. 1994. Alulírottak a lakodalmi és temetési rítusszövegek biografikus funkcióiról közölt elemzése: Keszeg V. 1991b, 2000, 2002: 205–256, 2002a. Továbbá: Kecskeméti G.–Nováky H. 1988.

Pszedo-biográfák. Olyan biografikus narratívumok, amelyek nem rendelkeznek empirikus értékkel, az extenziójuk, referencialitásuk konvencionális. A történet mindenképpen reprezentációként működik, hiszen szereplője közismert személy, a történet pedig egy állítást fogalmaz meg róla. Forgalmazói, befogadói egyaránt tudatában vannak a történet alaptalan voltának. Ennek ellenére a történetbe foglalt eseményt találónak és jellemzőnek fogadják el. A történet a hatáskeltés, egy személy jellemzése végett hangzik el.

Az 1980-as években, a román kommunista diktatúra, a személyi kultusz megszilárdulása idején szaporodtak el a diktátorról szóló narratívumok. Kedvenc madara a pingvin, mert a hidegben sem fázik, csak halat eszik és mindig tapsol. Azért látogat el Afrikába, hogy legalább a gólyákat tudja visszatérésre rábeszélni. Ausztráliába, hogy mutassa meg, hogyan lehet üres erszénnyel ugrálni. Ahányszor borbélyhoz megy, a mester mindig Brassóba való utazásra biztatja az államelnököt. Ezt hallva az államelnöknek a félelemtől feláll a haja, s borbélyja könnyebben tud dolgozni. Kínai látogatása idején lecsúszik róla a selyempaplan, egy kiskutyá nyalni kezdi a fenekét. Megszólal az államfő: – Păunescu, te is eljöttél? A képtárban Nicolae Grigorescu *Parasztját* véli felismerni. Figyelmeztetik, hogy a tükör előtt állt meg. Mikor a Hattyúk tavába hívják, fürdőnadrágba öltözik. Halála után Szent Péter a pokolba kergeti. Néhány nap múlva a mennyország kapuján a pokol első menekültjei dörömbölnek. Végrendeletében meghagyja, hogy sírjára virágot ültessenek. Ám azok mindig elhervadnak. A cigány magyarázata: a föld túlságosan ki volt használva, s a trágya túl mélyen van (Zsigmond Gy. 1997). A kommunista érában Romániában tiltott volt a terhességmegszakítás, ezért a nőgyógyászok csúszópénz ellenében végezték. Mikor a boltok üresen álltak, egy közismert kolozsvári nőgyógyász egy pohár konyakra hívta kollegáját. Repülőre ültek, Bukarestben a KB vendéglőjében megitták az italt, s visszatértek. Ugyanez a személy új bútort rendelt. A szekrény bicegő lábát egy marék papírpénzzel támasztotta alá (Keszeg V. 1991c).

A pszedo-biográfák kialakításának más eljárásai is ismertek. Mind a narratológia (J. Lintvelt 1981), mind az etnológia irodalma (L. Honko 1980, A. Olrich 1982, G. Galame-Griaule–Görög–Karády V.–S. Platiel–D. Rey-Hulman.–C. Seydon 1989) számol a fikció, a kitalált események biográfia formájában való megjelenítésével. Az eljárás az epikus törvényként épült be a köztudatba. A történettípus jellegzetes darabjai azok a tréfás mesék, amelyekben a hős egyes szám első személyben számol be a képtelen események soráról.

A férfitársaság zártkörű összejöveteleinek jellegzetes szövegtípusa a virtuskodó vadász-, halásztörténet. A személyesített képtelen történetek a szórakoztatást, egymás ugratását, a hallgatók figyelmének próbára tevését, a fantázia szabadon engedését szolgálják.¹¹³ A folklorisztikai irodalomnak tudomása van a *nevető fejfák*

¹¹³ A nagyotmondás az ismeretlen világot megjárt személyek szórakoztató szándékú viselkedési formája (B. Biebuyck–L. Gaborit L. 1996).

műfajáról. A tréfás sírfelirat-paródiák is csupán a szóbeliségben élnek, szórakoztató funkcióval. A műfaj terjedelmi-formai szabályait betartva groteszk biografikus eseményeket rendelnek hozzá egy-egy személyhez, társadalmi típushoz. Kedvelt típusai a hűtlenkedő, veszekedős feleség, a borbarát férj, a botcsinálta orvos, a lókupec (Erdész S. 1977).

Elhallgatott történetek – kikényszerített történetek. W. Barnett Pearce és Vernon E. Cronen az 1970-es években kidolgozott elmélete szerint a beszédmód és a beszélés mint cselekvés társadalmi környezetet hoz létre. Ebben a konstitutív folyamatban játszanak szerepet a narratív stratégiák. A szerzők a biográfiai esemény és a biografikus önreprezentáció három formáját értelmezik: az *átélt*, az *elmesélt*, az *el nem mondott* történetet.

Minden korszak, minden társadalom, minden egyén rendelkezik az elhallgatott történetek repertóriumával. Ebbe a repertóriumba kerülnek a közömbös, irreleváns, valamint a túlságosan is reprezentatív, s ezért a nyilvánosság alá szorított történetek. Az elhallgatás olyan mértékben illokúciós cselekvés, mint a kimondás, az eltorzítás. A túlságosan közismert, a túl sok változatban keringő, a valóságról forgalomban lévő képpel teljesen egybehangzó történetek nem tartanak számot az érdeklődésre. A valóságról forgalmazott képet, a tekintélyes egyén pozícióját megingató, a társadalmi hierarchia, az uralkodó intézmények tekintélyét veszélyeztető történetek ellenőrzés, tiltás alatt vannak. A kimondás és az elhallgatás stratégiája, a nyilvánosságra hozáshoz és az elhallgatáshoz fűződő érdekek a társadalom és a narratív viselkedés feszültségét adják. Ilyen szempontból két ellentétes társadalmi stratégia ütközik össze: az egyik az elhallgatást, a másik a kibeszélést ellenőrzi.

George Orwell 1949-ben írott *1984 (Nineteen Eighty-Four)* című regénye egy olyan negatív utópiát mutat be, amelyben a testvérré váló főhőst megfosztják nevétől és élettörténetétől, s ha a rendszer ellen lázad, törlik az emlékét. Jókai Mór *Az aranyember* című regényének (1872) regényének főhőse a társadalom megbecsült, tisztelt figurája. Élete szegényletes eseményeit egyedül Krisztyán Tódor ismeri, aki ezzel ismételtén zsarolja Tímár Mihályt. Amikor Krisztyán váratlanul meghal, Tímár Mihály véglegesen biztonságba kerül. Az elhallgatott történetek rekonstruálásának klasszikus példája a bűnügyi regények, a detektívregények (Agatha Christie Hercule Poirot-történetei, Conan Doyle Sherlock Holmes-kalandjai) a gyilkost szemtanúk és tárgyi bizonyítékok felvonultatásával kényszerítik a gyilkosság bevallására.

Mircea Eliade egyik esszéjében mutatja be a primitív és archaikus közösségek titokhoz való viszonyát. Ezekben a kultúrákban a magánéleti események elhallgatása veszélybe sodorja a közösséget. Kihatással van a halász- és vadászszerencsére, a harc kimenetelére, az időjárásra. Mikor a férfiak harcolni, halászni, vadászni indulnak, a törzs nőtagjai fennhangon verbalizálják tetteiket. Mindaz, ami a törzs tagjainak életével kapcsolatos, nem maradhat elmondatlanul (M. Eliade 1991). A hozzánk közelálló példák közül kettőt említünk. A protestáns egyházak 1563-tól kezdték alkalmazni az *eklézsiakövetést*. Ezzel

az egyház az ellenőrzést és a bíraskodást kiterjesztette hívei életére. A kihágást elkövetett személynek az istentisztelet végén, a gyülekezet előtt kellett beismernie bűnét, s ennek megbocsátását kellett kérnie. A lelkész újra elismételte tettét, s bűnbocsánatban részesítette. Bár a felvilágosodás kori polgári büntetőjog az ellenőrzés jogát megvonta az egyháztól, a szokás érvényben maradt napjainkig (Tárkány Szücs E. 1981: 806–807, Barabás L. 1997). A tolvajlás felfedésének rituális módja, a cseberbenezés az újkori Európában már datált eljárás,¹⁴⁴ Romániában az erdélyi régióban napjainkig fennmaradt. A kárt elszenvedett család egy specialistát (idős nő) és 7 vagy 9 kilenc kislányt hív össze, akik bizonyos rituális feltételek teljesítése mellett a cseberbe gyűjtött víz felszínén végignézik a lopás eseményét. Az ilyenképpen előállított narratív reprezentáció a tolvajhoz kötődik, s kompromittáló biografikus eseményként marad fenn környezetében. (A szertartás bemutatása: Keszeg V. 1992, 2002: 28–59, Sava E. 2007.)

Amikor a protestáns egyház az 1980-as években ismételen elhatárolódott a halottbúcsúztatótól, s ennek keretében a halott élettörténete előadásától, a hívek a döntést felháborodással fogadták (Nagy Ö. 1992: 57–58). A kiépülő totalitárius rendszer egyrészt a párt- és államfő propagandisztikus biográfiáját állandósította, másrészt a személyes biográfiák ellen fordult. A koporsó mellé felálló elvtársak elhallgattatták a gyászoló család fájdalmát, a halott emlékét, s az elvtárs halála, életének lezárulása helyett a kommunista eszme, a szocialista forradalom töretlenségéről beszéltek. Tanulmányában Zoe Petre mutatja be azt a kommunista funerális rítust, amely az elvtárs temetésének ürügyén a kommunista eszme töretlenségét, diadalát, a halott biográfiája helyett a párt- és eszmetörténetet népszerűsítette, a személyes fájdalom helyett a kollektív optimizmus propagandáját végezte, láthatatlanná téve az individuumot (Z. Petre 1998).

A történetek ugyanezen csoportjába tartoznak a jóslástörténetek, amelyek egy, a jövő felé irányuló életutat, életszakaszt jelenítenek meg. Előállításukra olyan krízishelyzetben kerül sor, amikor az egyén előtt bezárulnak a perspektívák, vagy épp ellenkezőleg, megsohasodnak a választási lehetőségek. Az egyén ilyenkor valamilyen technikához folyamodik (kártyavetés, tenyérjóslás, álom-, előjel-, csillagértelmezés, előjel, öntés, nézés), valamilyen speciális textust jövője megjelenítéseként kezel és azt értelmezi (álom, konstelláció, látomások, auditív élmények, előérzet), gyakran valamilyen lény (halott, angyalok, szentek, démoni vagy mitikus lények, állatok, vagy specialisták, jósok) segítségével. A jóslástörténet az egyén számára megjeleníti a múlt és a jelen folytatását, a jelenben játszódó események következményét. Ha metaforát keresünk a jóslásra, akkor a jövő archeológiájának nevezhetjük. Tárgyasítja, narrativizálja, s ilyenképpen elképzelhetővé, elviselhetővé, elfogadhatóvá teszi a jövőt, eseményeket, sikereket és kudarccokat projektál a jövőbe. Egy, az erdélyi Mezőségen elvégzett terepmunka eredményezte azt a következtést, hogy a férfiak élete stabilabb, tervezhető. A női sors azonban számtalan tényezőtől függ. Életükben sokkal nagyobb szerepe volt a jövőkép specialista segítségével történő kidolgozásának. A

¹⁴⁴ Újkori ismertségét említi P. Burke 1991: 130.

nagylányok kíváncsiak voltak életük minőségére (boldogság–boldogtalanság, egészség–betegség), tartamára (hosszú–rövid), a gyermekáldásra, a férj tulajdonságára (vagyoni helyzet, fizikai tulajdonságok, morális tulajdonságok) (Keszeg V. 1997: 130–133). A jóslástörténetek egyike a horoszkóp, amely napi, heti, havi, évi, hétévi lebontásban alakít ki és kínál fel biografikus paneleket.¹¹⁵

Biró A. Zoltán a diktatúra korát „a beszéléstől való félelem korszakának” nevezi (Biró A. Z. 1998: 206).

Biografikus stratégiák. „Ez kifáraszt [...] Egyszer ide ugrok, s egyszer oda ugrok, s összevegyíték történetet mesével, s életrajzot. Kikapcsolódom, mer egy-egy személynek... belejön az életsorsa, s avval bele kell, hogy kapcsolódjam. Úgyhogy [...] most már az megint, azt sem tudom, hogy hol kezdjem el, csak úgy részletök jönnek ki belőle... nem, nem tudok rendösön.” Ezekkel a szavakkal fogalmazta meg Antal Emma halmágyi naiv festő az élettörténet szerkesztésének nehézségeit.¹¹⁶ Azaz, ugyanaz a biografikus anyag több narratív szálra felfűzhető. Az élettörténeti epizódok egymás között is affinitásban vannak, a kronológia, az ok-okozatiság, azonos szereplő, helyszín, kimenetel miatt. A történet struktúrája tehát a narratív bázis tekintetében esetlegesen, valójában pedig aktuális beszélői döntés függvényében alakul. A fenti megfogalmazásban a második nehézséget az életpályák érintkezése, kapcsolódása, a biografikus epizódok több szereplős volta jelenti. Az élettörténet finalizálásában, megformálásában több másodlagos műfaj, hipertextus ismerhető fel. A történet formálódásában egyidőben érvényesül egy, a szerkesztési, előadási mintákból származó centripetális, az affinitásokból eredő centrifugális erő (Keszeg V. 1993).

A történelem mint a kollektív sorsról szóló makrotörténet, témákat, motívumokat, interpretációs, értelmezési mintákat, tanulságokat telepít az élettörténetbe. A világháborút megélt generációt jellemző közös tapasztalat, közös tudás hasonló életstratégiákat, életfilozófiát, attitűdöket tart felszínen. Történeteikben a történelmet alakító személyiségek, a történelmet elszenvadó nép-, társadalmi csoportok válnak szereplővé, az élettörténeti keretbe történelmi dimenziók épülnek be, az élettörténeti epizódok értelmezésében és megítélésében általános összefüggések kapnak szerepet.

Az olvasmányélmények hatására a biográfia terjedelmében, retorikai megoldásaiban és kompozíciójában gyakran közeledik a regényhez. Az életpálya fordulópontjai romantikus színezetet kapnak, a szereplők jelleme polarizálódik, a szereplők szájába adott monológok patetikus életérzéseket fejtenek ki, a nyelvezet választékosságra törekszik.

Nagyon gyakran a biografikus epizódok bemutatása megáll a mindennapi élet elemeinek, rutinjainak, a tények érzékeltetésénél.

¹¹⁵ Madaras Hajnal: *A horoszkóp mint életszervező elem*. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék. Szakdolgozat. 2002.

¹¹⁶ Történetének elemzése: Ozsváth I. 2005.

Egyéb biografikus alakzatok

Biográfia és tér. A biográfiák szoros kapcsolatban állnak a térrel. A kommunikatív emlékezet az életpálya helyszíneit huzamos időre narrativizálja. Az egyéni, a családi, a lokális, a nemzeti közösségek az emlékeket térbe helyezik ki. A tér ilyen értelemben a történetek regisztere, az emlékezés kiváltója, azaz emlékezési alakzat és mnemotechnikai eszköz. Claude Lévi-Strauss mitogeográfiának nevezte a mitológia térhez kötöttségét (bizonyos lények tartózkodási, megnyilatkozási helye, rítusok helyszíne) (Cl. Lévi-Strauss 1990). Mircea Eliade szakrális térnek nevezte a megszentelt, a hierophániát termelni tudó teret (M. Eliade 1987: 15–60). Ennek mintájára beszélhetünk a tér biografikus funkciójáról. Egyrészt a biográfiák a tér narratív reprezentációját készítik el, másrészt a tér a biografikus események szertartásos felidézését teszi lehetővé.

A tér emlékezésre való lefoglalásának különböző formái vannak. A templomok körül, majd a temetőben elhelyezett sírmlékek teljes életpályát örökítenek meg. Leggyakoribb motívumaik a születés és a halál, olykor a betegség, a genealógiai vonatkozások, történelmi eseményekkel való kapcsolat (Keszeg V. 2002a: 177–181). Az építészeti objektumok feliratai (ház, faragott kapu) gyakran tartalmaznak biografikus motívumot (az építés éve, az építetők neve).¹¹⁷ A protestáns templomokban elhelyezésre kerülnek a hívekre emlékeztető objektumok. A konfirmáló évjáratok a konfirmáció szertartásának állítanak emléket, a családtagok az elhunyt személy emlékét örökítik meg egy-egy berendezési tárgy adományozása által. Az elitkultúra emléktáblák állításával gyakorolja a biografikus emlékezést (Jakab A. Zs. 2003, 2005, 2008).¹¹⁸ A lokális emlékezet a tér részeihez kapcsolódó narratívumokban tartja számon a település lakóit.¹¹⁹

Biográfia és tárgyak. Ugyanennyire indokolt megemlíteni a biografikus funkcióval rendelkező tárgyakat, tárgypopulációkat. Az egyén használati tárgyai az életpályát dokumentáló szereppel rendelkeznek. A biografikus funkció a tárgypopulációk szerveződésének egyik elve. A tárgy története, a hozzá kapcsolódó emlék a közösség kommunikatív és kulturális emlékezési gyakorlatában állandósul. A családi élettér berendezése, a település épületei perszonalizálódnak, biografikus eseményeket, genealógiai, társadalmi kapcsolatokat örökítenek meg. Az előző generációk által áthagyományozott tárgyak készítőik és használóik emlékét őrzik, állandósítják.¹²⁰ Tötszegi Tekla átfogó kutatás nyomán mutatta ki a mérai viselet elődökre emlékeztető funkcióját. A sok munkával, gondosan előállított, jelentős anyagi értéket képező női viseletdarabok a nemzetségen belül öröklődnek. Ilyenképpen a kiöltöztetett fiatal lány több generációra visszamenően szembesül

¹¹⁷ Márton Béla a faragott kapuk feliratainak biografikus funkcióját tekintette át (Márton B. 1999).

¹¹⁸ A történelmi eseményeknek, neves személyiségeknek való emlékéllítást a szakirodalom a történelem, a múlt „háziásításának” nevezi (D. Fabre dir. 2000).

¹¹⁹ A lokális teret megjelenítő kilyénfalvi narratívumok formáit és biografikus funkcióit Kolumbán Levente tekintette át. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék. Szakdolgozat. 2005.

¹²⁰ A tárgyak életidejéről (biográfiájáról) szóló tanulmányban Fejős Zoltán a tárgyak biografikus, egyénekre emlékeztető funkcióját is áttekinti (Fejős Z. 2003).

elődeivel (Tötszegi T. 2009). Az emberi életpálya különböző szakaszait és fordulópontjait az életkorhoz és a rítushoz kötődő specifikus tárgyak kísérik végig (játéktárgyak, munkaeszközök, öltözetdarabok; lakodalmi, temetési rituális tárgyak). A tárgyak egyik csoportja kimondottan egyéneknek, az életpálya egy-egy eseményének hivatott emléket állítani.¹²¹ A régészeti, történelmi, etnográfiai, művészettörténeti múzeumokba begyűjtött tárgyak a tárgykészítő, tárgyhasználó elődök kollektív szokásait, rutinjait kívánják szemléltetni.

Biográfia és képek. A fénykép létrejötté óta biografikus funkcióval rendelkezik. A kép, a képsor, majd a mozgókép az életpálya epizódjait örökíti meg, tárolja (Csupor I. 1987, Fogarasi K. 1997, Kunt E. 2003, Órsi J. 2003).¹²²

Közösségek, regiszterek

A biografikus tudás, a biografikus repertórium közösséget szervez. E közösség az előbb felsorolt terminusok mindenikével megnevezhető. A *beszélőközösség* itt azt a közösséget jelenti, amely rendelkezik a biográfiák megszerkesztésének, előadásnak és értelmezésének szabályaival (a háborús, általában a történelmi, a migrációs, a gazdálkodási, általában az élettapasztalatok biografikus beszédmódban való megjelenítése). Esetünkben az *emlékezőközösség* olyan közösség, amely kollektív identitását biografikus narratívumok formájában konstruálja meg és nyilatkoztatja ki (a világháborús áldozatok, a diktatúra meghurcoltjainak, a közösség életformát radikálisan meghatározó személyek biográfiájának számontartása). Az interpretív közösség egy életpálya megjelenítése által szankcionál, elismerést fejez ki, eszményeket, normákat vezet le.

Legelőbb egy aranyosszéki kutatás során tapasztalhattuk meg, hogy a családtagok felügyelnek egymás történetmondására. Az élete történetét mesélő Magyarosi Lőrinc (sz. 1927) felesége bele-belehallgatott a történetbe, követte a történet haladását, figyelmeztette férjét kimaradt epizódokra, kifogásolta más epizódok előadását. A helyzet ismétlődését később Kovácsné István Anikó jelezte (Kovácsné István A. 2005: 360). Az 1944-ben hét hónapos fogságot elszenvedett, 1922-ben született illyésmezői férfi szabadulása után emlékeit családjával osztotta meg. Gyermekei, unokái ezeken a történeteken keresztül értesültek a hadifogság embertelen körülményeiről. A nyilvánosan, szertartásos formában bemutatott élettörténetek (halottbúcsúztató) epizódjainak kiválogatását a családtagok végzik el, a történetet a helyi közösség egy specialistája véglegesíti (Keszeg V. 2002a). Természetesen, a biografikus beszédmód alkalmazása túllépi a család kereteit, részt vállalnak benne a legkülönbözőbb intézmények (egyház, iskola, média, reklám).

¹²¹ Az „emlékező tárgyak” történetét, típusait és irodalmát Gráfik Imre tekinti át (Gráfik I. 1998).

¹²² A *fénykép mint narratívum* című dolgozatában Szalma Anna-Mária esettanulmányban elemzi az 1925-ben Gyergyószentmiklóson született Kercsó Ferencné Benedek Irma 715 képből álló fényképállományának biografikus funkcióit. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék. Szakdolgozat. 2006.

A biografikus történetek regiszterekbe, repertoárokba épülnek be. A regiszterek szintje az életpálya, az élettörténet fölötti narratív szint. A regiszterek csoportosításában több paradigma érvényesíthető. Ezek a következők: nyilvános és privát regiszterek, nyilvános és titkos regiszterek, intézményi (formális) és informális regiszterek, zárt (szelekciót érvényesítő) és nyitott (bővülő) regiszterek, szervezett és esetleges regiszterek, tároló és használói (pragmatikus) regiszterek, biografikus és autobiografikus reprezentációk regiszterei, globális, lokális, csoport- és individuális regiszterek, reprezentatív-kompenzáló regiszterek és diszkriminatív-szankcionáló regiszterek, történeti regiszterek és kortárs regiszterek.¹²³

Következtetések

1. A biográfiák individuális sorsok reprezentációi. Szereplőjük fiktív vagy reális személy. A biográfia az egyén életét egy médium expresszív, egy műfaj, szövegtípus formai-stiláris-retorikai eszközeivel jeleníti meg, összefüggéseket állapít meg az egyéni döntések és a döntések következménye, továbbá a szubjektív világ és a környezet, egyén és társadalom között.

2. A biografikus beszédmód történeti jellegű. Történetében jelentős fordulópontot hozott a 18. század. Szerepe és alkalmazása koronként módosul. A biografikus beszédmód két alapvető formája a hetero- és homodiegetikus narráció.

3. Az életpálya és az élettörténet összefüggő, egymást kölcsönösen meghatározó entitás. Az életpálya élettörténetben való megjelenítése különböző szándékokhoz és stratégiákhoz igazodik.

4. A biográfiák regiszterbe szerveződnek. A regiszterek szervezik, tárolják, hozzáférhetővé teszik a biográfiákat, lehetővé teszik használatukat.

¹²³ Szócs Levente a 20. századi gyergyói sajtó biografikus reprezentációit vizsgálta (Szócs L. 2009). Egy kutatás a 20. század eseményei által kiváltott életvezetési stratégiák következményeként szerveződő életpályákat, ezek reprezentációit és a reprezentációk regisztereit tekintette át (Keszeg V. 2009).